

ԱՆՋՈՒԳԱԿԱՆԸ

I

Երկաթուղու մի երկրորդական կայարանից սկսում էր պոստային հասարակ ճանապարհը, որ ունէր մօտ 70 վերստ երկարութիւն և նոյն իսկ պաշտօնական գրագրութիւնների մէջ ստացել էր «խուլ» անունը:

Շատ արդարացի էր այդ անունը: Եթէ ճանապարհները մի երկրի զարկերակներն են, ապա ուրեմն սակաւարիւն ու մեռած բան էր այս երկիրը, այնքան չնչին ու աննկատելի էր նրա զարկերակը...

Այնան կէսից մինչեւ զարնան սկիզբը երթեւեկութիւնը համարեա բոլորովին դադարում էր ձիւների և ցեխերի պատճառով. միայն արջունական պոստն էր, որ շաբաթը մի անգամ, նշանակած օրը, գնում էր երկաթուղու կայարանը և վերադառնում էր ձիերի վրայ բարձած: Իսկ երբ զարնանային արեւը չորացնում էր հողը, այն ժամանակ իջեւանից իջեւան էին գնում կանաչ գոյնով ներկած նահապետական եռաձի սայլակները, որոնք իրանց անիւներով ակօսում էին լեռնային ճանապարհի ելեէջները:

Հին, սեւացած իջեւանների մօտ գտնուող գիւղերը, չը նայած որ ճանապարհը գոյութիւն ունէր շատ վաղուց, մի առանձին հետաքրքրութեամբ էին վերաբերում այդ կանաչ արկղերին. ամեն անգամ, երբ անիւները որոտում էին քարքարոտ ճանապարհին, դուրս

էին վազում հետաքրքրուողներ և իմանում էին թէ այդ ով է, որ ճանապարհորդում է սայլակով: Միայն մի անգամ—հինգ թէ վեց տարի էր անցել այժմ այդ ժամանակից—կանաչ սայլակների տեղ երեւան եկան գեղեցիկ, փափուկ կառքեր: Նահանգապետը այցելութեան էր եկել, իջեւանները սպիտակեցրել էին այդ առիթով, ճանապարհի վտանգաւոր տեղերը կարգի էին բերել: Դա մի չը տեսնուած երեւոյթ էր և ճանապարհի վրայ ապրող ժողովուրդը սկսեց ժամանակը հաշուել «նահանգապետի եկած տարուց»:

Յունիսեան մի պարզ ու սիրուն օր յայտնի դարձաւ որ կրկնում է նոյն անսովոր երեւոյթը: Ճանապարհով գնում էր մի մեծ ֆուրգօն, որ չափից դուրս մեծ բեռն ունէր: Նրա վրայ նստած երեք տղամարդիկ—մի խոհարար և երկու ծառայ—պատմում էին թէ ով է գալիս, և իջեւաններից լուրը անցնում էր հպրեւան բոլոր գիւղերը:

Պատմում էին մի աներեւակայելի հարստութեան մասին, որ պիտի անցնէր այս ճանապարհով: Դա մի մարդ է, աշխարհի առաջին մարդը, որի հետ է և ընտանիքը: Ինչո՞ւ է գալիս: Այստեղ պատմութիւնները առասպելական չափեր էին ընդունում: Գալիս է, ասում էին, լաւութիւններ անելու. նա այդպէս է, խեղճերի մասին է մտածում և շատ առատ ձեռք ունի:

Մի գիւղում այնքան զարմանալի բաներ պատմեցին, որ տիրացուն պարտք համարեց գիրք բաց անել, որպէս զի իմանայ թէ ինչ կը լինի, գուցէ եկողը նեոն է: Քահանան, խրախուսուելով Գրբացի բարեյաջող գուշակութիւնից, պատրաստուեց փիլոնով գնալ մեծ մարդու առաջը և բարեխօսել..,

Երեք օրից յետոյ երեւացին կառքերը:

—Աստուած, սրանց էլ ես հողից շինել, բացականչեց պօստային իջեւանի մեր վերակացուն, երբ կառքերը ներս մտան պարսպապատ մեծ բազը:

Երեք մաքուր պսպղուն կառքեր: Թէև անգործութիւն

էր տիրում ճանապարհի ամբողջ երկարութեան վրայ, բայց ձիաւոր պահապանների գլխաւորը, ի պատիւ այդքան նշանաւոր ընտանիքի, երկու ձիաւոր էր նշանակել, որոնցից մէկը առջևից էր արշաւում, միւսը ետևից. թէ ձիաւորները, թէ իշկանները դժուար էին հաւատում, որ այդ կառքերը չեն սխալուած, իսկ-որ գնում են գաւառական այն խեղճ բաղաքը, որ այս ճանապարհի վերջն էր կազմում:

Եւ սակայն, դա իրողութիւն էր, որ միանման մեղմ ղողանջիւնով տարածամ էին ձիաների անթիւ բոժոժները:

Առջևից գնացող կառքում, սպիտակ բարձերի վրայ, նստած էր մի զոյգ: Նա որ կրում է այնչափ կախարհական անուէր, ալեխառն մազերով մի գեղեցիկ տղամարդ է, որ ժպտում է, հէնց որ մի մարդ է տեսնում: Միւսը նրա կեանքի ընկերուհին է, մի սեւաչեայ տիկին, որ իր ամուսնուց շատ ջահիլ է երեւում:

Մնացած կառքերում զետեղուած է մեծ ընտանիքը. երկու աղջիկ, մի տղայ, մի ծծկեր երեխայ և ծառայող կանանց ամբողջ խումբը. դաստիարակչուհի, նաժիշտներ ծծմայր:

Սեւաչեայ տիկինը առաջին անգամն է տեսնում այս դաշտերը, արտերը, լեռնային բարձրութիւնները, որոնց վրայ թագաւորում էր գեղեցիկ, առատ, զով յունիսը: Առաջին անգամն է տեսնում և խոնարհ, բարի, թէև շատ անտաշ մարդկանց, որոնք ամեն տեսակ պատիւներ են անում անծանօթ ճանապարհորդին: Մի իշկանում մի պառաւ գեղջկուհի մի մեծ աման մածուն մատուցեց և ասաց. «Կեր, քեզ մատաղ, գոմշի մածուն է, հացն էլ նոր եմ թխել»: Որքան պարզ ու հաւատացող մարդիկ: Բաւական էր միայն խօսք սկսել նրանց հետ... Մէկը արտասուելով պատմում էր որ անցեալ օր իր աղջիկը մեռաւ ծննդաբերութեան ժամանակ. միւսը հաշւում էր թէ որքան ապօրէն հարկեր են առել գիւղից, մի երրորդը ծածուկ գանգատուում էր տանու-

տէրի կամ դատաւորների դէմ: Երեխաներ, որոնք միամիտաբար պատմում էին ամեն մանր մունր բաներ, բաց էին անում իրանց ամբողջ սիրտը:

Եւ երբ կառքը հեռացնում էր ամուսիններին այդ սրտառուլ ցոյցերից, տիկինը ասում էր.

— Լաւ է, ժողէֆ... Դու զուր չէիր այսքան գովում քո հայրենիքը:

Ժողէֆը, ալեխառն մազերով այն գերուկ և գեղեցիկ տղամարդը, խոշոր աչքերը դարձնում էր իր կնոջ վրայ և խանդաղանտանքով պատասխանում էր.

— Ես քեզ ասում էի... Եւ յիշում ես որտեղ. — Շվէյցարիայում, Տիրոլում, Միջերկրականի փերին: Նայիր, Լիւսի, անկեղծօրէն խօստովանիր, գեղեցիկ չեն այս տեղերը: Պակասութիւնն այն է միայն, որ մեր մարդիկ աղքատ են, տգէտ...

II

Եւ Լիւսին նայում էր: Իսկ ինքը, ժողէֆը, ամբողջովին հայրենի բնութեան գիրկն էր մտել:

Երեւում էին տեսարաններ, որոնք հին ծանօթների պէս խօսեցնում էին նրա սիրտը: Շատ անգամ մի որ և հին քարուանսարայ կամ գերեզմանատուն հեռու անցեալից դուրս էին քաշում յիշողութիւններ: Ոչինչ, ոչինչ չէ փոխուել: Բայց որքան ժամանակ է անցել այն օրից, երբ նա գնում էր այս ճանապարհով, գնում էր, ինքն էլ չիմանալով թէ ուր, ինչու համար...

Երեսուն տարի: Մի ամբողջ կեանք: Որքան փոփոխութիւններ են եղել այդ ժամանակամիջոցում մարդկանց մէջ: Քանիսներն են մեռել և քանիսները ծնուել, մեծացել: Բայց երկիրը չէ փոխել իր կերպարանքը: Այս հին, քարքարոտ, ծուռ ու մուռ ճանապարհը նոյնն է մնացել: Նոյնն են գոմէի սայլերը. դարձեալ անտանելի կերպով ճռնչում են նրանց ահագին անիւները:

Ահա ծանօթ գիւղերը, որոնք տարածուած են

լեռնային լանջերի վրայ: Ոչինչ չէ փոխուել և նրանց մէջ. նոյն աղբը, նոյն նեղ փողոցները, գետնի տակից նայող տները: Նոյնն են և մարդիկ: Հագուստը, խօսքը, հայհոյանքը—ոչ մի փոփոխութիւն...

Այդ իսկ բաներն էր նա տեսնում այն անմոռանալի օրը, երեսուն տարի առաջ, երբ նստած գոմէի սայլում՝ հեռանում էր հայրենիքից, տանելով իր սրտի մէջ մի ուխտ—չը վերադառնալ տուն, մինչեւ որ... մինչեւ որ... նա ինքն էլ չը գիտէր թէ մինչեւ երբ, միայն այն էր զգում որ պէտք է մարդ դառնալ: Նրա գրպանում սեւ կոպէկ չը կար: Գիւղացիները իրանց սայլերով օդի էին տանում մի հեռաւոր քաղաք: Եւ նա, այն ժամանակ խեղճ ու անճար Օսէփի, կարողացաւ մի կերպ քաղցրացնել սայլապանների սիրտը, տեղաւորուեց ահագին տիկերի կողքում, պայմանաւորուելով ճանապարհի մեծ մասը ոտով գնալ և կատարել փոքրաւորի բոլոր պարտականութիւնները: Գիւղացիները իրանց հացով էին պահում նրան: 10—12 օր տեւեց ճանապարհորդութիւնը: Օղու տկերը վերջ ի վերջոյ Օսէփի մէջ այն իդէալը ստեղծեցին, որ չը պէտք է տուն վերադառնալ մինչեւ որ օղավաճառի խանութ բաց անելու համար հարկաւոր մի գումար չը ձեռք բերուի:

Այդ գումարը այժմ է այնքան ծիծաղելի թւում «Ժօզէֆ Պապ և որդի» առեւտրական տան գլխաւորին... Բայց այն ժամանակ...

Յիշում է նա սայլապանների մէջ ամենից հասակաւորին, որի անունը Առուշան էր: Այդ ծեր ու բաջ ծերունին, որ ունէր ամբողջ կրծքի կէսը ծածկող մի փառաւոր, սպիտակ միրուք, կարաւանի պահապան հըրեշտակն էր: Նա էր ցոյց տալիս իջեւանելու տեղերը, գիշերը պահապան էր կարգում՝ ապրանքի վրայ հսկելու համար: Որքան արթուն մարդ էր: Մի թեթեւ ձայն, անգամ քնած ընկերի մի խոր հառաչանքը զարթեցնում էր նրան: Քանի անգամ, կէս գիշերին, երբ հարկաւոր էր ճանապարհ ընկնել, նա կամաց խփել է Օսէֆի կող-

քին, զարթեցրել է քնից և առել. «Տնաչէն, դարդ ունեցող մարդը ծախքուն պիտի ունենայ»:

Նա ինքը շատ դարդ ունեցող էր, այդ երբեք չէր ծածկում, և մի մի անգամ, երբ մենակ էր մնում, քթի տակ ինչ որ տխուր երգ էր երգում: Այդպիսի ժամանակ նա դուրս էր թափում իր սրտի ցաւերը, հառաչում էր, սիրտ կտրատող ախ էր քաշում: Իսկ մի անգամ նա, նստած կրակի առաջ, իր տրեխն էր կարկատում և քթի տակ ինքն իր համար բայաթի էր ասում. յանկարծ դողաց նրա ալեւոր գլուխը, երգը ողբի փոխուեց և նա կիսատ թողնելով իր դործը, վեր կացաւ, բոբիկ օտներով հեռու քաշուեց, սրբելով աչքերը:

Չարմանալի էր այդ խոշոր ու պնդակազմ ծերունին: Օսէֆը չը կարողացաւ իմանալ նրա դարդերից և ոչ մէկը: Առուշանը տղամարդ էր և ամեն մի կաթնակերի մօտ բերան չէր բաց անի: Բացի դրանից նա խնայում էր ջահիլին, չէր ուզում որ սա, դեռ ոչինչ չը տեսած աշխարհում, դարդերի թոյնը խմէ: Եւ ասում էր. «Աշխարհը ամբողջապէս ցաւ է. միջինն էլ դարդի տէր է: Ի՞նչ օգուտ, որ դու էլ իմանաս, Օսէֆ, թէ ինչեր են կրծքիս տախտակի տակ: Աւելի լաւ է, քո դարդն էլ ինձ տուր, էլի ես կը տանեմ»: Ու դողդոջիւն ձայնով արտասանում էր իր սիրած երգի վերջը, որ ասում էր. «Այդ էլ ես կը տանեմ, ես կը տանեմ»:

Յետոյ միայն, երբ տեղ հասան, Օսէֆը իմացաւ սայլապաններից որ ծեր մարդու ցաւը, իսկապէս, շատ մեծ է: Նրա հարուստ տունը քանդել էր վաշխառուն, նրա միակ արու որդուն սպանել էր գիւղի «Վառուհը»: Որդին կատաղել էր վաշխառուի անաստուածութեան վրայ, հիւանդացաւ և զառանցում էր, բղաւելով. «Թողէր, ես պիտի սպանեմ, կտոր կտոր անեմ»: Եկաւ Վառուհը, ասաց որ նա խելագարուել է և միակ ճարը ծեծն է: Եւ ծեծողը հայրն էր, ինքը Առուշանը. գիւղում ոչ ոք այդքան քաջութիւն չունէր: Ի՞նչպէս էր ծեծում հայրը համոզուած՝ թէ բռնկում է իր սիրելի

որդուն. կապել էր սիւնին, դալար ճիւղոտներ էր ջարդում, իսկ հիւանդի բառաչոցը լսում էր գիւղի ծայրում: Երկու օր շարունակուեց այս տանջանքը, բայց ջառճահը ասում էր թէ դեռ քիչ է: Յանկարծ Առուշանը տեսնում է որ որդին ուշաթափուեց. դէն է գցում ճիւղոտները և գրկում է որդու կապտած դիակը: Կէս օր չը քաշած, նա մեռաւ: Խեղճ Առուշան: Նրա կրծքի վրայ հիմա, երևի, մի գաղ լսոտ է բուսել. բայց նա ասում էր որ նոյն իսկ այդ ժամանակ էլ չի մոռանայ իր դարդերը...

III

Այս յիշողութիւնները, որոնք այսօր յանկարծ զարթեցին այդքան ուժեղ կերպով, ընդհատեց սևաչեայ Լիւսին:

Նա բռնեց իր ամուսնու թևից և, աշխատելով դուրս նայել կառքի միջից, հիացած բացականչեց.

— Ժօղէֆ, Ժօղէֆ... աս որքան գեղեցիկ է, Աստուած իմ!...

Կառքերը կանգնեցին, տիկինը իսկոյն ցած իջաւ:

Նրան այդքան յափշտակողը մի փոքրիկ, սպիտակ ուլ էր, որ ճանապարհի կողքին, մի բարձր տեղ, լսոտ էր ուտում: Տիկինը գնաց դէպի նրան, բայց նա փախաւ: Երեխաներն էլ ցած իջան կառքերից և ուրախ աղաղակներով վազեցին իրանց մօր ետևից: Նրանց առջևում, ընդարձակ լանջիվայրի վրայ, փռուած էր այծերի հօտը: Հովիւը, գիւղացի մի մանուկ, կանգնած էր հօտի մէջ և յենուած իր երկար մահակի ծայրին՝ անտարբերութեամբ նայում էր այդ զարմանալի մարդկանց, որոնք մի ակնթարթում այնպիսի աղմուկ բարձրացրին: Նրա շունը նոյնպիսի անտարբերութիւն էր ցոյց տալիս, սեղմուած իր տիրոջ ոտների մօտ:

Տիկինը կանչեց փոքրիկ հովուին, զանազան նշաններով դէպի իրան հրաւիրեց, հասկացնելով որ փող պիտի

տայ։ Բայց փոքրիկ վայրենու անտարբերութիւնը յաղ-
թել անկարելի էր։ Վերջապէս, պահապան ձիաւորներից
մէկը կանչեց և իր ձին քշեց դէպի բարձր։ Նրան
ճանաչեց մանուկը և սարսափահար փախաւ։ Բայց
շունը իր տիրոջ վախկոտութիւնը չունէր և առաջ գալով,
սկսեց արիաբար հաշել։ Տիկին Լիւսին շուտ հասկացաւ
թէ ինչ տպաւորութիւն են գործում երեխայի վրայ
ձիաւորի մտրակը, հրացանը և օստիկանական նշանները,
ու խնդրեց նրան հեռանալ։ Կառապաններէջ մէկը, որ
մօտիկ գիւղից էր, ձայն տուեց և հասկացրեց որ
վախելու բան չը կայ։ Մի կերպ բանակցութիւն սկը-
սեցին հովուի հետ, նա մօտ եկաւ, և տիկինը ան-
ձամբ նրան մի թղթադրամ տուեց, վերցրեց ուլը։
Նա գրկեց ձիւնափայլ, սիրուն անասունին, շօյեց նրա
փոքրիկ գլուխը ու տալով իր որդուն՝ սքանչացած
ասաց.

— Ի՜նչ սիրունն է, Միշէլ. պահիր նա չի մերժի
ընդունել քեզանից շաքարահաց։

Երեխան, որ ունէր իր մօր նուրբ կազմուածքը,
խոշոր ու թուխ աչքերը, նոյնպիսի հրճուանքով գրկեց
ուլիկի գլուխը, մտաւ իր կառքը և հրամայեց աղախ-
նին հանել թղթի տոպրակը, որի մէջ շաքարահաց
կար։

Կառապանները, ձիաւոր պահապանները այնքան
հիացած էին իրանց տեսածի վրայ, որ շարժուել չէին
ուզում և խօսք սկսեցին տիկնոջ և միւս ճանապարհորդ-
ների հետ։

Իսկ ժողէֆը կանգնած էր այն բարձր տեղը, ուր
առաջին անգամ տեսան ուլին։ Նա նայում էր հօտին,
աչքով չափում էր այն տարածութիւնը, որ երկու րոպէ
առաջ բաժանում էր նրա կնոջը հովուի շանից։ Նոյն
իսկ վտանգը չը վախեցրեց Լիւսին. նոյն իսկ գազանից
չը փախաւ նա, որպէս զի ցոյց տայ թէ որքան բարի
է դէպի իր ամուսնու հայրենիքը։ Իսկ ի՜նչպէս էր

վարեում գիւղացի երեխայի հետ... Որքան քաղցրութիւն, որքան ուշադրութիւն...

Խիստ զգացուած իբրեւ հայր, ամուսին և մանաւանդ իբրեւ հայրենիքի պարտաճանաչ որդի, նա իջաւ ճանապարհը, համբուրեց Միշէլին, որ գրկած ունէր ուլը, տեսաւ կառապանների և ձիաւորների ժպտուն, հիացած դէմքերը. լսեց նրանց խօսակցութիւնը և, հագիւ պահելով արաատունքները, մտաւ կառքի մէջ:

Ծերունի Առուշանը իր դարդերի հետ կուլ գնաց այդ անսահման ինքնաբաւականութեան մէջ: Այժմ ուրիշ յիշողութիւններ է զարթեցնում հայրենի բնութիւնը, Լիւսին ինչ-որ բան է պատմում, ցոյց տալով սրածայր, կանաչ սարը, որ երեւում էր արեւմուտքում: Բայց ամուսինը անուշադրութեամբ է լսում նրան, գրկիւմ հաւանութեան նշաններ է անում, երբեմն շատ անտեղի կերպով:

Նա հեռուից տեսաւ այն տեղը, որ ամենից շատ սիրելի էր նրան:

IV

Փոքրիկ գետակի ափին, կանաչ մարգագետնի մէջ, դեռ կանգուն է հինաւորաց մեծ ծառը: Նա էլ նոյնն է, ինչպէս երեսուն տարի առաջ: Նոյնն է մնացել նաև հաստ ու կարող ճիւղերի տակ ապաստանած տնակը:

Կարծես երէկ էր այն օրը, երբ նա վերջին անգամ տեսաւ այս տեղը և վերջին հրաժեշտը տուեց իր հօրաբրոջը ու նրա ամուսնուն, պայտար Մարկոսին: Հօրաբրոյրը համբուրում էր, լաց էր լինում, իսկ Մարկոսը ժպտալով օրհնում էր, բարի ճանապարհ ցանկանում: Խեղճ մարդ. քանի անգամ նա ասաց որ պէտք է ժիր լինել, աշխարհը դժակ է, տղայ է հարկաւոր, որ դանակ դառնայ: Այժմ էլ մնում է տնակի դռան կողքին սեւ ցեխից շինած այն բարձր տեղը, ուր նրա տուն էր Մարկոսը՝ իր պայտերը ծեծելու համար: Ար-

դեօք կենդանի է նա: Այն ժամանակ նա յիտուն տարեկան մարդ էր: Եւ միթէ դեռ այժմ էլ մուրճը դարձեալ նրա ձեռքումն է և օր ու գիշեր իր հարուածներն է յիշեցնում ամբողջ շրջակայքին...

Բայց լուռ է տնակը. նրա առաջ չեն երևում մարդիկ, թափուած յարդ չը կայ, հաւերը ըթուծ չեն առնում: Ամայի է հօրաբրոջ տունը:

Պայտար Մարկոսը այս անկիւնն էր ընտրել իր գործի համար: Նրա գիւղը երկու վերստաչափ հեռու է այստեղից: Գոհ չէր Մարկոսը. նրա յաճախորդներն էին մեծ ճանապարհով անցնող գիւղացիները, որոնք առնում էին պայտեր կամ հէնց այդտեղ պայտել էին տալիս իրանց անասուններին: Բայց ի՞նչ արած: Մի հագին ընտանիք, երեխաները անչափահաս: Եւ ռրբան էր աշխատում խեղճ մարդը: Կէս գիշերին զարթնում էր, վառում էր նաւթի ճրագը և քաշուելով տան մի անկիւնը, սկսկում էր երկաթ ծեծել: Մի և նոյն յարկի տակ քնած էին երեխաները. շատ անգամ էր պատահում, որ տան մէջ գիշերում էին և պայտարի յաճախորդների անասունները: Խեղճ հօրաբրոյը որքան էր չարչարուում: միշտ ձեռքը գործի մէջ, սրբում էր անասունների աղբը, սրբում էր, բայց գալիս էին նոր հիւրեր և էլի նոյնը...

Եւ սակայն այդ խարխուլ ու հոտած տնակը որքան գեղեցիկ և հրապուրիչ էր Օսէփի համար: Ամեն անգամ, երբ նա փախչում էր տանից, փախչում էր իր մեծ ժամագրքից, որի կէսն անգամ չը վերջացրեց, նրան այստեղ սպասում էր հօրաբրոջ գգուանքը: Յերեկը այդ լախարձակ դաշտերը, լանջերը, իսկ գիշերը — հօրաբրոջ ծոցը. որանք այնպիսի քաղցրութիւններ էին, որ նա իր յօժար կամքով երբէք տուն չէր վերադառնում: գալիս էր հայրը, բարկանում էր, լաց ու ծեծով տանում: Քանի անգամ, տէրտերի առաջ չօքած իր դասը սերտելիս, նրա սիրտը պատռուել է ուղեցել, յիշելով այս գետակի պաղ ջուրը: Նրան ծեծում էին

դպրոցում, ծեծում էին տանը. միայն այստեղ, պայտա-
րի տնակում, մերկ երեխաների, սիրող հօրաքրոջ չըջա-
նում ծեծ չը կար...

Այժմ ո՞ր են նրանք:

Կառքերը կանգնեցին մեծ ծառի տակ: Այստեղ
ձիաները պիտի հանգիստ առնէին, դարի ուտէին:
Շուրեր փռեցին տնակի ետևում, կանաչ խոտի վրայ.
Լիւսին կարգադրեց ուտելու բան հանել կողովից:
Բայց ժողէֆին փորձանքի մէջ էր գցում հետաքրքրու-
թիւնը: Ծտերը ծլվլում էին տնակի բաշերի վրայ.
ինչպէս այն ժամանակ, այժմ էլ պատերի արանքում
ծլել էր դարին: Քիչ հեռու, ճանապարհից վերև, երե-
ւում էր մի նորաշէն խանութ, որի առջև հաւաքուել
էին մի քանի հատ գիւղացի: Միթէ նրանցից ոչ ոք
չէ կարող ասել թէ ինչ եղաւ պայտար Մարկոսը:

Որքան մեծ էր այս մենաւոր ու լուռ աւերակի
ոյժը: Նոյն իսկ տերեւները իրանց մեղմ սօսափինով
գրգռում էին թէ լաւ է իմանալը, հարց ու փորձ ա-
նելը: Եւ նա ուզում էր անպատճառ կանչել գիւղա-
ցիներից մէկին կամ երկուսին, որոնք աւելի տարիքով
էին: Բայց այդ րոպէին Լիւսին նստեց նրա կողքին, ա-
սելով:

— Յոգնել ենք ամենքս... Բայց ի՞նչ սիրուն ան-
կիւն է: Ինչո՞ւ երկաթուղի չեն շինում այս կողմերում:

— Ո՞վ պիտի շինէ, Լիւսի:

— Աղքատութիւն... հա, ի՞նչ սարսափելի է աղ-
քատութիւնը քո հայրենիքում, ժողէֆ... Միշտ այս-
պէս էր:

— Միշտ:

— Օ, խեղճեր...

Ժողէֆը համաձայն էր որ այստեղ ամենքը խեղճ
են: Բայց այդ վայրկեանին— զարմանալի վայրկեան—
նա ոչինչ վատութիւն չը տեսաւ այն քանի մէջ, որ ա-
մենքը խեղճ են: Ի՞նչ վատութիւն կը լինէր, եթէ Լիւ-
սին իմանար որ իր ամուսինը այս իսկ խորճիթում է

անցկացրել էր մանկութեան ամենասիրուն օրերը։ Պայտար Մարկոսը, հօրաքոյրը, երեխաները և ինքը, այժմեան ժողէֆ Պապը, դիշերում էին գրաստների հետ միասին...

Ասել այդ Գետակը, կապոյտ երկիրը, ծտերը հասկացնում էին որ ամօթ չէ ասելու։ Եւ նա լսեց դժբանք, սկսում է։ Այս տունը նա շատ է տեսել, այս կանաչ խոտերի մէջ շատ է խաղացել...

Բայց դրանից հեռու չը գնաց։ Այդ մարդու զարմանալի բախտի յատկութիւններից մէկն էլ այն էր, որ նա ժամանակին էր հասկանում թէ աւելորդ ոգեւորութիւնը—զուտ ֆլաս է։ Նա դիտէր ժամանակին լուրի Լիւսիի բարակ յօնքերը, հետաքրքրութեամբ նայող սեւ աչքերը, չրթունքները յիշեցրին նրան մայրաքաղաքի չքեղ սալօնը և այն անմոռանալի երեկոն, որ այնքան ահագին յեղափոխութիւն մտցրեց նրա կեանքի մէջ։

Հաւաքուած էր հիւրերի մեծ բազմութիւն։ Երեկոյթի թագուհին բարձրահասակ, սեւաչեւայ օրիորդն էր, որի վարդազոյն զգեստը, վերին աստիճանի վայելուչ ու բարեկիրթ շարժումածքը մեծ ու լուսաւոր դահլիճի մէջ դիւթում էին ամենքին։ Ինքը, ժողէֆը, այդ ժամանակ հրապարակում արդէն խոշոր դրամատերի անուն էր հանել։ Ամեն տեղ այդ անունը արտասանում էր պատկառանքով, և փարթամ սալօնն էլ զգում էր թէ ով է նա, որ նստած է առեւտրական աշխարհի յայտնի գործիչների շարքում։ Նրան մեծարում էին տիկիւնները ու օրիորդները, ամեն բայլափոխում նա հանդիպում էր հաճոյական ժպիտների, սիրալիր ուշադրութեան, բարեկամ լինելու անկեղծ ցանկութեան։ Միայն երեկոյթի թագուհին էր անտարբեր, միայն նա էր, որ կարծես չէր էլ նկատում այդ նշանաւոր հիւրին։ Երբ նա, մի մի զիջանելով երիտասարդների թախանձանքներին, նստում էր դաշնամուրի առաջ և նուագում էր, երբեմն և երգում մի շատ քնքոյշ ձայնով, ժողէֆին այնպէս էր թւում թէ նա այդ բոլորով ուզում է ցոյց

տալ որ ինքը շատ բարձր է, շատ անմատչելի է նոյն իսկ դրամական առիւծների համար: Այդ միտքը նրան հանգստութիւն չը տուեց ամբողջ գիշերը, և միւս օրը օրիորդի ծնողները ստացան առաջարկութիւն, որը և ընդունուեց իսկոյն, անպայման: Լիւսին եկաւ ապացուցանելու իր ամուսնուն որ կուսական հպարտութիւնը անցաւոր է, և տղամարդը, թէեւ նա լինի արդէն սպիտակող մազերի չըջանում, նուաճելու շատ միջոցներ ունի, մանաւանդ երբ այսքան հարուստ է:

Եւ այս նուաճուածը մի աննման գիւտ էր վաճառականի տան համար: Լիւսին մտաւ առատութեան մէջ, նրա հրամաններին էին սպասում ամուսնու միլիոնները: Բայց փառաւոր ապարանքի մէջ ոչինչ ազնուական կարգ, ոչինչ բարձր ճաշակ չը կար. ամեն ինչ տողորուած էր գոեհկութեամբ: Դա այնքան վիրաւորական էր, որ Լիւսին սկզբում իրան մի նահատակ էր համարում: Նա մայրաքաղաքի հին, նշանաւոր ընտանիքի զաւակ էր և մեծացել էր ուրիշ այդ տեսակ ընտանիքների չըջանում: Նոյն իսկ ասում էին թէ նա մօր կողմից հանդիսանում է մի բաւական զուտ ազնուական համարեա անհետացած արեան ժառանգ: Եւ հաւանական էր, որ այդպէս լինի, քանի որ Լիւսին բնական, անկեղծ ատելութիւն ունէր դէպի ամեն ինչ, որ դաւառական գոեհկութիւնն էր յիշեցնում:

Ու նահատակը մի հսկայական դործ սկսեց: Պէտք էր նախ և առաջ տաշել, կոկել իր ամուսնուն, և նա այդ բանը սկսեց եռանդով: Անհետացաւ գիւղական Օսէփ անունը. նրա դռները լայն բացուեցան բարձր դասակարգի առաջ: Ժողէֆը աշակերտում էր նրան մի նորադարձի ֆանատիկոսութեամբ. նա իւրացնում էր նոր ձևեր, սովորեց ֆրանսերէն խօսելը. և թէեւ նրա կրթութիւնը ժամագրքի բառորդեց դէնը չէր անցել, բայց այնքան ուշիմ ու հասկացող էր, որ անհեթեթութիւններ չէր յայտնում, օրինակ չէր ասի թէ երկիրը գնդաձեւ չէ: Հետզհետէ նա վերածնուեց.

4936

իր կնոջ սալօնում եղած խօսակցութիւնների ազդեցութեան տակ նա յանկարծ գտաւ որ իր Պապանեան ազգանունը առաջացել է Պապ անունով մէկից, որ մի ինչ-որ ժամանակ տանուտէր է եղել մի ինչ-որ դիւում և կռիւներ է մղել ինչ-որ խանի դէմ: Լիւսին այդ վկայութեան հիման վրայ ազնուացրեց և իր ամուսնու ծագումը և այնուհետեւ հինաւուրց քաջ Պապը վկայում էր որ այս առեւտրական նշանաւոր ֆիրմայի մէջ արիստօկրատական երակներ էլ կան: Իր շատ հեռաւոր և շատ կասկածելի նախահօր այդ վկայութիւնը ժողէֆը ամրացնում էր իր անձնական ծառայութիւններով. նա բարձրահնչիւն ընդհանուր թիւններ էր անում, որոտում էր լրագիրների ու զանազան ընդհանուր ժողովների մէջ, և տոհմային թանկագին արկղիկի մէջ դարսւում էին պատուաւոր անդամութեան ոսկեզօծ վկայագրեր, շնորհակալական ուղերձներ, ընկերութիւնների մեղալիներ, մասնաւոր անձանց այնպիսի նամակներ, որոնց մէջ «ազնուական», «վսեմաշուր», «խիստ» բառերն էին երեւում. կային նոյն իսկ երկու չքանչան, որոնցից մէկը աւստրիական: Այս վերջինը ժողէֆը ստացաւ այն խոշոր նուիրաբերութեան համար, որ նա արաւ կայսերական տան անդամներից մէկի հովանաւորութեան տակ գտնուող մի մարդասիրական ընկերութեան Վիեննայում, երբ ծնուեց Միշէլը: Այդ օրուանից «Ժողէֆ Պապ» ֆիրմայի վրայ աւելացաւ և «որդի» մասնիկը:

Ահա ինչեր արաւ Լիւսին:

Պայտար Մարկոսի աւերակի մօտ մի րոպէ կար, երբ այդ բոլորը մոռացուելու վրայ էր: Բայց, ինչպէս ասացինք, Ժողէֆը վտանգը ժամանակին հասկանալու բարեբախտութիւնն ունէր: Եւ նա բաւականացաւ յայտնելով որ ինքը այստեղ շատ է խաղացել, մի հանգամանք, որ վիրաւորական չէր թէ համարեա անհետացած ազնուական արեան ներկայացուցիչ տիկնոջ և

Թէ ինչ-որ խանի դէմ կռիւներ մղած Պապի ժառանգի համար...

V

Մինչեւ ճանապարհուելը դեռ ժամանակ կար: Երեխաները ցանկութիւն յայտնեցին ճաշը գետակի ձորում ուտելու: Ամենքը գնացին այնտեղ: Բայց այդ սիրուն ձորը շուտով մոռացնել տուեց երեխաներին իրանց առջեւ դրած ուտելիքները, և նրանք գնացին վազվզելու թիթեռնիկների ետեւից, ծաղիկներ քաղելու: Երկու ամուսինները խորին բաւականութեամբ դիտում էին կայտառ, առողջ երեխաներին. նոյն իսկ ծծկերն էլ ուրախ աղաղակում էր ծծմօր գրկում: Մեծ աղջիկը, որ արդէն 14 տարեկան հասակում էր, գտնելով մի սիրուն, մեծ ծաղիկ, կանչեց իր դաստիարակչուհուն, որ մի ջահէլ ֆրանսուհի էր: Նրանց աղաղակները մի բան յիշեցրին հօրը, և նա ասաց.

— Փաննի, դու էլի հայերէն չը սովորեցար... Մի քանի բառ գիտես, և ի՞նչ, այնտեղ մո՞նձ պիտի մնաս:

Աղջիկն ու ֆրանսուհին մի վայրկեան զարմացած նայեցին նրան, յետոյ Փաննին հեգնաբար ծիծաղեց և երկուսը խոնարհութեան ծաղկի վրայ:

Լիւսին մեղմացրեց Փաննիի այդ անպարկեշտ վարմունքը, բացատրելով իր ամուսնուն որ ինքը դիտմամբ չէ թողնում ուրիշ լեզու սովորել: Չը պէտք է փչացնել երեխայի արտասանութիւնը. նա հրաշալի խօսում է ֆրանսերէն, իսկ ֆրանսերէնը այնքան նուրբ է և երաժշտական, որ հայերէն կոշտ բառերը միայն ծռմուռ, աղճատել կարող են երեխայի փափուկ լեզուն:

Հայրը համաձայնեց, նա երբեք չէր էլ հակառակուել իր կնոջ: Մի բաժակ էլ խմելով իր առաջեւ դրուած գինուց, նա առաջարկեց Լիւսին քիչ անցնել ձորով:

— Այստեղ մի փոքրիկ ջրվեժ կայ և մի հրաշալի աղբիւր, ասաց նա, առաջարկելով իր թեւը:

Երեխաները գնացին ծնողների ետեւից:

Ձորը գնալով նեղանում էր. երկու կողմից բարձրանում էին սեւ ժայռերի պատերը: Վերեւում, կապոյտ երկնքի տակ, թփեր ու ծառեր, ապա հսկայական սեւ պատեր, իսկ այստեղ, ներքեւում ջրեր, խոտեր, բարձրահասակ բոյսեր: Խմեցին աղբրի ջրից, հիացան: Դինին իր աղ-դեցուլթիւնն էր ցոյց տալիս, ստուերախիտ ձոր, մեղմ վշտոց, տերեւների սոսափիւն: Եւ բնութիւնը դարձեալ յաղթահարեց տաշած ու յղկած ժողէֆին: Դարձեալ չքանում է տարիների երկար շարքը:

Դիւթական ոյժ. նա իւրաքանչիւր խոտի մէջ է, խօսում է իւրաքանչիւր քարի կտորի միջից, որի վրայով թափւում են գետակի փոքրիկ, խոխոշուն ալիքները, և, կարծես, հարցնում է. միթէ Օսէփը չէ, նա, որ մի ժամանակ այնքան լաց էր լինում այս տեղերի համար: Ապա ջրվեժը: Նա, ինչպէս և այն ժամանակ, աղմուկով գահավիժւում է սեւ ժայռերի պատռուածքից, ամբողջովին փրփուր է, և թփերը վերեւից կախ են ընկել նրա վրայ: Ամենքի սիրած տեղն է: Գալիս են մեծ ճանապարհով անցնողները, գալիս են և գիւղից: Ձովանալու, հանգստանալու տեղ: Այժմ դեռ ցուրտ է, բայց յուլիսեան միջօրէին ի՞նչ հրաշալի բան է մերկա-նալ, նստել ժայռի տակ և թոյլ տալ որ ջուրը երկար ծեծէ մէջքդ ու ուսերդ...

Քիչ բարձրում, ժայռի ուսին, թփեր են և այդտեղ երեւում են երկու երեխայ: Կարծես հօրաքրոջ երե-խաներն են, Սօնան ու Ասլանը. էլի կիսամերկ, մի հատ շապիկ հագած, կեղտոտ ու սեւ: Նրանք նայում են ապշած, ճիշտ այնպէս, ինչպէս Սօնան ու Ասլանը այն ժամանակ. մնում է որ նրանք բաց անեն իրանց բերանները և կանչեն. «Օսէփ»...

Ժողէֆը աշխատում է չը նայել նրանց: Նստում է ջրի ափին և իր ձեռնափայտը մեկնում է դէպի ջրվեժը,

դիտում է թէ ինչպէս սպիտակ շիթերը ծեծում են փայտը: Իսկ Լիւսին կանչեց գիւղական երեխաներին, ասաց որ բաղր բան պիտի տայ: Նրանք, ի հարկէ, տեղից չը շարժուեցան: Այն ժամանակ տիկինը, բռնելով Միշէլի ձիւնափայլ ու ընթոյշ ձեռքից, գնաց դէպի նրանց մի նեղ կածանով, որ գետակի միւս ափից էր սկսւում: Վայրենիներէից մէկը, տղան, վեր թռաւ ու փոքրիկ գազանի նման մտաւ թփերի մէջ: Լիւսին փորձեց խօսել միւսի հետ: Նա հարց ու փորձ է անում նրա հօր ու մօր մասին—ոչինչ պատասխան. սկսում է ձայնով յանդիմանել թէ ինչո՞ւ չէ շորերը հագել, երեսը լուացել—աղջիկը շարունակ պլշած նրան է նայում...

Եւ տիկինը թողեց նրան, դարձաւ Միշէլին: Յոյց տալով կիսամերկ երեխային, նա ֆրանսերէն լեզուով հասկացնում է նրան որ գիւղում այդպէս են. ապրում են հողի մէջ, չունեն մահճակալ, այնքան աղքատ են, խեղճ... Միշէլը խելօք երեխայ էր և չէր մոռացել որ մայրիկը մի քանի անգամ էլ տարել է իրան աղքատների մօտ: Նա ընդհատեց մօր խօսքը, ասաց որ գիտէ թէ ինչ պիտի անէ իր պէս մի երեխան: Ու գրպանից մի շաքարահաց հանելով, մեկնեց դէպի խեղճ աղջիկը: Սա մի ակնթարթում խլեց այդ ընծան: Բայց դեռ չէր հասկացել թէ ինչ պէտք է անել նրան, երբ թփերի միջից դուրս սողաց տղան, նստեց աղջկայ կողքին և ասաց.

—Բեր միասին նայենք...

Լիւսին նոր տեսաւ թէ ինչ է այդ տղան և սարսափահար յետ դարձաւ, ցած վազեց, համարեա ձեռքի վրայ տանելով Միշէլին, կարծես փախցնում էր նրան օձի բերանից:

—Ի՞նչ կայ, ի՞նչ պատահեց, բացականչեց Ժողէֆը, մի ակնթարթում վեր թռչելով տեղից և ցատկելով գետակի միւս ափը:

Նրա կինը առաջին վայրկեան չը կարողացաւ պա-

տասխանել, միայն յետ նայեց, տեսաւ որ երեխաները իրանց տեղն են և արդէն կուռում են շաքարահացի վրայ:

—Ա՛հ... արտասանեց նա փորձանքից ազատուածի նման և նրա հպարտ աչքերը սարսափի հետ խառն մի զզուանք արտայայտեցին:

—Ի՞նչ էր, ի՞նչ եղաւ:

—Այն տղայի ամբողջ երեսը, ձեռքերն ու ոտները ծածկուած են վէրքերով...

—Եւ Միշէլը ձեռք տուեց նրան:

—Ո՛չ հայրիկ, կանչեց Միշէլը:

—Փառք Աստուծու... Շատ չը նայեցի՛ր:

—Երեւի ծաղիկ է, նոր է լաւանում, ասաց Լիւսին.— և այդ դրութեան մէջ բաց են թողել երեխային, տկոյր, այս քամու մէջ, ջրերի մօտ... Վայրենիներ են ապրում այստեղ, ի՞նչ է:

Ժօղէֆը չը պատասխանեց, շտապով հեռացրեց ամենքին այդ տեղից: Ճանապարհին Միշէլը պատմեց նրան թէ ինչ էր արել ինքը: Երբ հասան պայտարի տնակին, կառապաններին հրաման տրուեց իսկոյն պատրաստուել ճանապարհուելու: Մի անգամ էլ իր գրկի մէջ առնելով Միշէլին և համբուրելով նրա ջուխտ թըշերը, Ժօղէֆը դարձաւ իր կնոջը, հանգստացրեց նրան և ապա ասաց.

—Բարերարութիւն անելը լաւ է, սիրելիս, բայց չը պէտք է այդ ժամանակ ինքնամոռացութեան հասնել: Խնդրում եմ որ առաջ քեզ տեսնես, յետոյ սւրիշներին...

Նա յայտնեց որ մի ժամի ճանապարհ հազիւ լինի քնացած:

Բայց դու անպատրաստ ես, Լիւսի, աւելացրեց նա:

—Ի՞նչ պիտի լինէր:

—Գոնէ ծածկոցներդ փոխէիք: Մեզ կը դիմաւորեն, գիտեմ...

— Գուցէ և աղ ու հացով, հարցրեց տիկինը հեգնաբար:

— Ծիծաղելու բան չը կայ: Մեր անունով այստեղ երգւում են:

Հարկաւոր եղաւ բաց անել բազմաթիւ կապոցներ, քրքրել արկղիկներ, բարկանալ աղախիններին վրայ: Լիւսին ու Ֆաննին նոր ծածկոցներ հագան, փոխեցին իւրանց գլխարկները: Միշէլի շորերը բոլորովին փոխեցին: Ժողէֆն էլ դէն դրեց իր գլխարկը և պսպղուն ցիլինդր ծածկեց:

— Միշէլը կը նստի մեզ հետ, վճռեց տիկինը. — ուն է նրա կողքին: Գեղեցիկ կը լինի, չէ, ժողէֆ... Կռքերը աւելի արագ էին սլանում:

VI

Բլուրի գլխից երեւաց ծառերի մէջ թաղուած տըների բազմութիւնը: Իրիկնապահի երկար ստուերները ծածկել էին նրա մի մասը. միւս մասի վրայ դեռ փայլում էր արեւը, մի հեզ ու ծոյլ անդորրութեան դրօշմ հաղորդելով նրան:

Դա էր դաւառական այն փոքրիկ քաղաքը, ուր Պապ ամուսինները վճռել էին անցկացնել ամառը:

Ամենքը նրան էին նայում մեծ ուշադրութեամբ, ամենքը սպասողական դիրքի մէջ էին և լուռ. նոյն իսկ աղախիններն էլ զգում էին որ մի բան պիտի տեղի ունենայ: Երկու ամուսինները հովանաւորող բարեհաճ ժպիտներ էին արձակում: Մինչեւ իսկ Միշէլը, այդ սիրուն երեխան էլ, աջ ու ձախ էր նայում, հասկանալով որ կայ մի բան, որին պէտք է հաւանութիւն տալ:

Ճանապարհը թերուեց դէպի ձախ: Մի պտոյտ էր մնում, տների բազմութիւնը ծածկուեց: Հանդիսաւոր բոպէից առաջ, ինչպէս այդ լինում է միշտ, Լիւսին ու Ժողէֆը, առանց միմեանց նայելու, ինքնաբերաբար, ազատութիւն տուին իրանց սրտի զեղումներին:

—Ա՛հ, այն երեխան, բացականչեց Լիւսին մի տը-
խուր շեշտով:—Ձեմ կարողանում մոռանալ... Այն դը-
րութեան մէջ, ոտաբորիկ, գլխաբաց, միայն մի կեղտոտ
շոր կար ականջներին կապած... Սարսափելի է...

—Իսկ ես մինչեւ երկինք շնորհակալ եմ բեզանից,
սիրելիս, որ իմ պատճառով դու այստեղ ես, այսպիսի
հանգամանքների մէջ... Երբէք չեմ մոռանայ. երեխա-
ները, թէեւ հեռու աշխարհի ծնունդներ, այնպէս լաւ
հասկանում են որ իրանց հօր երկիրն էլ պէտք է սի-
րել... Հիմա էլ աչքիս առջև են այն կապոցները, որ
պատրաստում էին Միշէլը, Ֆանին...

Նա կռացաւ, մատների ծայրը դիպցրեց երեխայի
ծնօտին, համբուրեց մատները և հարցրեց.

—Բոլոր փողերդ վերցրիր, Միշէլ:

—Եւ Բօզինն էլ. նա դեռ փոքրիկ է, չը գիտէ. ես
յետոյ կը հաւաքեմ փող և կը վերադարձնեմ նրա բա-
ժինը:

—Սիրելի զաւակներս... Այդ բոլորը, ի հարկէ,
ձեր մօրից է: Երջանիկ էք, փոքրիկներս...

—Թէ որ քո ջրվեժից անփորձ պրծնենք:

—Դու դեռ վախճում ես: Երեկոյեան բժշկին խոր-
հըրդի հրաւիրիր:

—Այո, պէտք է: Ո՞վ գիտէ, վարակումը հարիւր
ու մի պատճառից է լինում:

—Մեծ է Աստծու ողորմութիւնը: Բայց աղաչում
եմ, Լիւսի, զգոյշ եղիր...

Անիւր խփեց զաւառական քաղաքի առաջին քա-
րին: Սկսուեց մի ինչ-որ փողոց, որ ամայի էր:

Ոչ ոք չըկայ: Բոժոժների զօղանջիւնը, կառքերի
դղրդոցը մի քանի երեխաներ են հաւաքում, որոնք
սկսում են վազվզել կառքերի առջևից ու ետևից և
կառապանները սկսում են քշել նրանց իրանց երկար
մտրակներով: Մի մի բացում է որևէ դրան կամ պա-
տուհանի փեղկը և նրա ետևից ամօթխածութեամբ
նայում է մի աղջիկ կամ կին: Պատահեց մի արհեստա-

ւոր, որ ծռուեց մի կողմ, սեղմուեց ցանկապատին և ձեռքը կրծքին դրած անցաւ, պատիւ անելով անծանօթ, բայց ըստ երևոյթին մեծ մարդկանց:

Եւ այսպէս—երկու, երեք փողոց, Ժօզէֆը շուտ յիշեց, որ գաւառական քաղաքի սիրտը հրապարակն է, ուստի շարունակեց բարեհոգի հանդարտ ու սպասող մնալ:

Հրապարակում մեծ բազմութիւն կար: Կիրականա-մուտի երեկոն էր, արհեստաւորները, մշակները նոր էին վերջացրել իրանց աշխատութիւնը և այժմ խօսում էին անցկացրած շաբաթուայ մասին, հաշիւներ էին վերջացնում: Կառքերը արտասովոր բաներ էին այդտեղ և մեծ իրարանցում պատճառեցին: Նրանք շարժում էին դանդաղ, իսկ հրապարակի բոլոր կողմերից կուտ-ւում էին գործից նոր դուրս եկած տխուր ու մրոտ մարդիկ, խռնւում էին միասին՝ անծանօթ մարդկանց և նրանց կառքերը տեսնելու համար: Նրանց մէջ երեւում էին և լաւ հագնուածներ, դրանք խանութպան-ներ էին, որոնք չէին կարողացել զսպել իրանց հետա-քրքրութիւնը: Կարծես ծովային հրէշներ էին մտել այդ խաղաղ ու միամիտ անկիւնը և եթէ կառքերը ամբողջ գիշեր կանգնէին այդտեղ, ամբոխը չէր հեռանայ, կը շարունակէր դիտել նրանց վայրենիներին յատուկ հե-տաքրքրութեամբ:

— Էշեր...

Այս խօսքը ակամայ դուրս թռաւ Ժօզէֆի բերա-նից:

Նա գիտէր արդէն, որ սպասել աւելորդ է, բայց տեսնելով իր կնոջը, որ շարունակում էր նոյն սպասու-ղական դիրքի մէջ մնալ, մի ակնթարթում բռնուեց և մաղձը եռ եկաւ նրա մէջ: Բայց այդ միջոցին կառքը քիչ կանգ է առնում և մի մարդ, մի հատ մարդ, առաջ է վազում, վերցնում է գլխարկը, խոնարհ երկրպագու-թիւններ է անում և ասում է.

— Բարի գալուստ... բարով, հազար բարով եկաք...

Լիւսին նրա վրայ է դարձնում իր բարեհաճ ժպիտները, նայում է իր ամուսնուն։ Սա չը գիտէ թէ ինչ է կատարւում, և բարկացած հարցնում էր.

— Ժողովրդի կողմից...

Անծանօթը, շարունակելով գլուխ տալ, ասում է խղճալի ձայնով.

— Եկայ ինքս... Շնորհ էք բերել մեզ մօտ, բարի գալուստ... Մեր իշխանն էք, մենք պարտաւոր ենք...

— Շնորհակալ եմ, շտապով արտասանում է Ժօզէֆը և բղաւում է կառապանի վրայ։

Ամբոխը ճեղքւում է, ճանապարհ տալիս։

— Ա՞յս էր, հարցրեց Լիւսին։

— Է՛չէր... նորից մոռում է նրա ամուսինը։

Նա չը գիտէր թէ ինչպէս պիտի կարողանայ մոռանալ այս անպատուութիւնը։

VII

Բայց ինչո՞ւ այսպէս եղաւ։

Մտնենք, ընթերցող, այս մեծ տունը, ուր շատ մարդիկ մտան։ Ժօզէֆ Պապի գալուց ընդամենը երկու ժամ է անցել, բայց այստեղ արդէն ժողով է գումարուած հէնց այդ դէպքի առիթով։ Եւ անպարտաճանաչ չեն քաղաքացիները. հաւաքուել են ամենքը, որոնք հրաւէր են ստացել։ Ոչ մի դասակարգ չէ մոռացուել. և աղան ու արհեստաւորը, պաշտօնաթող չիւնօֆիսկն ու խանութպանը միասին են. ասում են, լսում են։

Ժողովը դեռ չէ բացուել։ Սպասում են տիրացու Գաբրիէլին, որ մի թուղթ պիտի բերէ։ Լսեցէք մասնաւոր խօսակցութիւնները, եւ դուք չէք ասի թէ գաւառական փոքրիկ քաղաքում չը կայ հասարակութիւն, այն էլ այն տեսակ հասարակութիւն, որ չը գիտէ թէ ինչ ցաւեր ունի եւ ինչ օգուտներ կարող է ստանալ։

Քաղցր յոյսերով ու մեծամեծ ակնկալութիւններով լի է Միրզա-բէկի այս մեծ դահլիճը, ուր մարդիկ ման

են գալիս, խմբւում են, վիճում տաքացած, միմեանց համոզում: Ստեղծագործող միտք, այո՛, ամեն տեղ կայ, քաղաքակրթական ծրագիրները ամեն տեղ են հասել: Վերացրէք նւթական միջոցների տանջող հարցը, և դուք կը տեսնէք, որ նոյն իսկ այս տեսակ խուլ անկիւնում միտքը գործ է դառնում:

Այսպէս են հաւատացնում այն անունները, որոնք արտասանւում են Միրզա-բէկի դահլիճի մէջ: Հիւանդանոց, արհեստագիտական դպրոց, դրադարան, աղբատանոց... Սրանք աւելի առաջաւոր դասակարգին մատչելի հասկացողութիւններ էին. բայց հասարակ մարդիկ էլ դիտել են տարիների ընթացքում, հասկացել են թէ ինչ չունեն և ինչ պիտի ունենան: Գետակի վրայ կամուրջ չը կայ, գարնանը և աշնանը որքան է տանջւում հասարակութիւնը: Զրի ճանապարհը վաղուց է փչացել և այժմ ջուր են վերցնում հեռու մի աղբիւրից. ջուր բերողները գլխաւորապէս կանայք են. հասկանալի է թէ այն հեռու տեղը ինչ անկարգութիւններ են կարող պատահել, և պատահել էլ են: Կօշկակար Ոսկանը արծարծում էր իր վաղեմի միտքը—կառուցանել սրբատաշ բարերից մի լաւ բաղնիս մեծ ու լայն աւազաններով և հինգից ոչ աւել առանձին սենեակներով: Ծախսի ու մուտքի հաշիւները արել էր նա և շատ հեշտութեամբ ապացուցանում էր, որ եթէ օրական միջին թւով հինգ մարդ էլ լողանայ, դարձեալ օգուտ կը լինէր հասարակութեան: Մտագործ Սեթը վաղուց պատրաստել էր դրա հակառակ ծրագիր և հաստատում էր, որ մի մեծ քարվանսարան աւելի օգտակար կը լինէր: Իսկ ներկարար Կարապետը այն մտքին էր, որ պէտք է տարեկան որոշ գումարներ յատկացնել եկեղեցիներին և այնուհետև միանգամայն վերացնել աղբատութիւնը:

Մեղք է, հաւատացնում էր նա: Մեղք է ոչ միայն աղբատը, այլ և ողորմութիւն տուողը: Թող հաշուեն տեսնեն որքան հաց է դուրս գնում տներէից իբրև ո-

ղորմութիւն. եթէ դուրս չը գայ այդ հացը, ժողովուրդը աւելի հարուստ կը լինի. եւ բացի դրանից, աղքատների մեծագոյն մասը աչք ունի: Մտնում են նրանք ամեն ժամանակ: Պատահում է, տանտիկինը կամ նրա հարսը կամ չափահաս աղջիկը գլուխը բաց է արել, ուզում է լուանալ, աղքատը դիտմամբ կանգնում է, մտիկ է տալիս նրա հոլանի թեւերին, բաց պարանոցին: Շատերը այնքան աներես են, որ կանգնում են երկար, նոյն իսկ բաժին ստանալուց յետոյ, նայում են, աչքով ուտել են ուզում: Անպատուութիւն է դա, ժողովուրդը ճար չունի և ակամայ լուռ է մընում: Պէտք է աղքատներին հեռացնել դռներից...

Եւ էլ շատ ուրիշ ծրագիրներ, խրատներ էին երեւան եկել: Ամենքը գիտէին, որ այդ պակասութիւնները կարելի է վերացնել և կարելի է միայն այժմ: Անող կար: Ներկայ էր կախարդական ոյժի տէրը, որի մի խօսքը բաւական էր հրաշքներ գործելու համար:

Խօսքն ու դատողութիւնը հէնց այդ զարմանալի մարդու, այդ կախարդիչ հարուստի շուրջն են պտըտում: Ինչեր էին պատմում նրա մասին: Պատմում էին, ապշում, երկնքին փառք տալիս: Ոչինչ չափազանցութիւն անտեղի չէր կարող լինել այդ հիացած գաւառացիների համար. «Ժօզէֆ Պապ և որդի» առեւտրական տան միայն Ստամբուլի բաժինը, ասում էին, պարտք է տալիս թիւրքաց փաղիչահին: Ինչպէս գիւղացին գալիս է ոսկերիչ Գրիգորի մօտ, նրանից պարտք է առնում թղթով, այնպէս էլ փաշան ուղիղ գնում է Պապի գրասենեակը, բսակներով ոսկի է տանում սուլթանի համար և տոկոսներն էլ այս գլխից տալիս է: Դեռ չը կայ, չէ եղել, ասում էին, հաշիւ, որ իմանայ նրա հարստութեան չափը: Սովորական համրիչները նրա գործի մէջ պէտքական չեն, այնքան մեծ են նրա թուանշանները: Տանողները, բերողները հարիւրաւոր են և ով գիտէ, եթէ կէսն էլ գողանան, չի իմացուի: Ինքը, Ժօզէֆ Պապը, տարուայ մեծ մա-

սը հեռու է լինում իր գործերից։ Պարիզում տուն է առել, այնտեղ է բնակւում։ Նրա գլխաւոր կառավարելը մի մարդ է, որ մի փոքրիկ թագաւոր է իր ստացած ոռճկով և իր դիրքով։

Բայց ամենից սքանչելին այն է, որ այդ մարդը, ասում էին, բոլորովին կշտացել է փողից։ Աստուած տուել է, սար ու ձոր լցրել։ Հիմա նա բարի գործեր է կատարում։ Տեղ չը կայ, ասում էին, ուր նա մի յիշատակ թողած չը լինի։ Եւ ինչ դժուարութիւն կայ նրա համար, ուզենայ—ամբողջ աշխարհը կը լիացնէ։

Ահա թէ ինչ հոյակապ որդի ունի գաւառական այս խեղճ անկիւնը։ Հոյակապ որդին սիրում է իր աղքատ հայրենիքը։ Վաղուց այստեղի մարդկանց ականջին էին հասնում արտասունք շարժող լուրեր։ Ժօզէֆ Պապը, նա, որի պարտականները թագաւորներ են, շատ անգամ է կարօտով յիշել Սպիտակ աղբւրը, Երէցի թումբը, ս. Գէորգի մատուռը։ Այդ սիրուն տեղերը, վերջ ի վերջոյ, քաշել, բերել էին մեծ մարդուն։ Նա այժմ այստեղ է։ Քանի կենդանի էր մեծ գիտնական քահանայ Տէր-Մեսրոպը, գաւառական քաղաքը յաճախ ընծաներ էր ստանում Ժօզէֆից։ Քահանան նրա ուսուցիչն է եղել, և բաւական էր, որ նա մի նամակ գրէր, մի պակասութիւն յայտնէր, Ժօզէֆը իսկոյն կը կատարէր նրա ցանկութիւնը և նամակով էլ կը յայտնէր թէ Աստուծով դեռ շատ լաւ մտադրութիւններ ունի իր հայրենիքի վերաբերմամբ։ Եւ այժմ այդ մտադրութիւնների հետ յիշատակւում էին գումարներ, այն էլ ինչ գումարներ, հարիւր հազար, երէք հարիւր հազար...

—Հանաք է դառել փողը... վրդովուած բացականչում էր ոսկերիչ Գրիգորը, նա, որից գիւղացիները պարտը էին վերցնում։

Նրան գժուացնում էր այն, որ այդպիսի թեթեւամտութեամբ խաղում են փողի հետ։ Հարիւր հազար մի գիւղատնտեսական դպրոցի համար, կարելի՞ բան

էր: Անպատում մ են փողը: Հարիւր հազար... արտասանելն անգամ սարսափելի է:

Եւ վաշխառուն, վերին աստիճանի դռնացած, թքում էր ու հայհոյանքներ թափում...

VIII

Եկաւ տիրացու Գաբրիէլը, ժողովը իսկոյն բացուեց: Նախագահում էր տանտէրը, Միրզա-բէկը:

— Գտնոր, տիրացու, հարցրեց նա:

Առաջ անցաւ մի կոլոր ու հաստ մարդ, պուտի պէս կարմիր դէմքով և վզով:

— Գտայ, պատասխանեց նա մի հեգնական հպարտութեամբ, որ ծիծաղ պատճառեց մի քանիսներին:

— Փնռք Աստուծու, բացականչեց նախագահը. ստանալով տիրացուից մի թուղթ:— Եւ բառը, ասում ես, շատ զօրաւոր է ու գեղեցիկ, հա:

— Այո, ես գտայ նրան ողորմածահոգի մեծ գիտնական Տէր-Մեսրոպի գրուածքների մէջ: Ամբողջ օրը որոնում էի, հազիւ գտայ...

Ժողովը խնդրեց որ տիրացուն ծանօթացնէ իր այդ գիտի հետ:

Տիրացու Գաբրիէլը կանգնեց մէջ տեղ և ձեռքը դնելով բերանի աջ անկիւնին, արտասանեց վանկ-վանկ.

— Անզուգական...

Բառը, իսկ որ, մեծ տպաւորութիւն գործեց: Շատերը աշխատեցին կրկնել. բայց չէին կարողանում: Եւ տիրացուն ստիպուած եղաւ աւելի բարձր ու դանդաղ կերպով ասել.

Անզուգական...

Նախագահը վերջ դրեց ժողովականների քրթմնջիւններին, ասելով.

— Մենք անգիր անելու համար չենք այստեղ հաւաքուել. ով ուզում է սովորել, կարող է վաղը, միւս

օրը տիրացու Գաբրիէլի դպրոցը գնալ: Բառը ինձ շատ լաւ է թւում և խրթին էլ է: Տիրացու, բացատրիր:

Տիրացուն հասկացրեց բառի միտքը, պատմեց թէ ինչ հանգամանքների մէջ է դուրձ ածել նրան մեծ գիտնական Տէր-Մեսրոպը, ինչպէս էր նա բացատրում միտքը:

— Շատ լաւ, ասաց նախագահը. — այդ բառը հօ կայ այս թղթի մէջ:

— Այո, դուրձ է ճակատին, խոշոր տառերով:

— Պէտք է, տիրացու, հասկացնել նրան որ այս բառը Տէր-Մեսրոպինն է. դա շատ կազդէ. նրա ուսուցիչն է...

— Եւ շատ յարգում է հանգուցեալին, աւելացրեց տիրացուն, գլխով հաւանութեան նշաններ անելով:

Կարգացուեց թուղթը.

Տիրացու Գաբրիէլը յօրինել էր մի ուղերձ՝ «Առ անդուգական բարերարն» վերնագրով: Դրա մէջ տիրացուի բոլոր հայրենակիցները, մեծից սկսած մինչեւ փոքրը, իրանց անսահման ցանկութիւններն էին յայտնում Պապ իշխանապետի վեհազն ժառանգ Ժօզէֆի շնորհաբեր գալստեան առիթով: Նկարագրուած էր թէ երախտագիտութեան, հիացման որքան ու որքան բուռն զգացմունքներ են յուզում բոլոր սրտերը, տեսնելով տիեզերահռչակ մարդուն հայրենի ընտանիքի ծոցում: Մի երկար շարք բարեմաղթութիւններից յետոյ, որոնք նուիրուած էին թէ անդուգականին, թէ նրա պատուական կողակցին և թէ այդ երկուսի «իշխանատոհմ ճետերին», ուղերձը մօտենում էր իր վախճանին դարձեալ մեծի ու փոքրի հիացմունքների նկարագրութեամբ: Այնուհետեւ գալիս էին մի քանի տողեր, որոնց մէջ տիրացու Գաբրիէլը ցոյց էր տուել գրչի ճարպիկութիւնը: Յիշեցնելով Աւետարանի «քանքարաթագոյց ծառային», նա ասում էր, որ իրանք չեն լինի «ծառայք անպիտանք, այլ կաշխատեն ապացուցանել, որ «արժանի է մշակն վարձու իւրում»:

Ունկնդիրները ոչինչ առարկութիւն չունէին:

—Շնորհակալութիւն տիրացու Գաբրիէլին, առաջարկեց նախագահը:

Աղմկալի հաւանութիւնների մէջ լսուեց գինեվաճառ Մարգարի ձայնը:

—Գովասանքներով ջուալ չի լցնուի, Միրզա-բէկ, ասաց այդ շիւ մարդը:—Ես իմ կողմից մի կուժ կարմիր գինի եմ նուիրում տիրացու Գաբրիէլին: Գիտես, տիրացու, բո սիրած գինուց, № 11 տակառից:

Շնորհակալութիւն յայտնեցին և գինեվաճառին, իսկ մի քանիսները խոստացան «տեսներ» տիրացուին:

—Շատ ուրախալի է, որ մեր հասարակութիւնը այսքան ոգեւորուել գիտէ, ասաց նախագահը:—Մենք հասարակութիւն ենք կազմում այս րոպէին և Մարգարի նուէրը ցոյց է տալիս, որ պատրաստ ենք հասարակական բարիքի համար նոյն իսկ անձնական զոհողութիւններ էլ անել:

Նախագահն էլ որոտաձայն շնորհակալութիւններ ստացաւ:

Ապա երեք մարդ ընտրեցին, որոնք պիտի ներկայացնէին ուղերձը:

Ընտրորածներից մէկը գաւառական քաղաքի դեպուտատն էր, մի երիտասարդ մարդ, որ թէև տեղացի էր, բայց երկար տարիներ բացակայ էր եղել հայրենիքից և երեք տարի առաջ վերադարձել էր՝ տեղացի մի հարուստ կալուածատիրոջ գործերը կառավարելու պաշտօնով:

Նա կանգնեց և ասաց.

—Շնորհակալութիւն եմ յայտնում ինձ ընտրողներին: Այդպիսի մի պատգամաւորութիւնը, որից մեր հասարակութիւնը սպասում է օգուտներ, պատուաբեր է ինձ համար: Բայց, պ. նախագահ, կը խնդրէի նորից այստեղ արծարծել այն հարցը, որը ես երէկ այստեղ յարուցի: Արդեօք շատ չենք ոգեւորւում: և դրանով չենք փնասում մեզ: Մեր յարգելի հիւրին մենք չենք

ճանաչում. դուցէ մեր այս ցոյցերով վերաւորում ենք նրան...

Քարէրացաւ աղմուկ, դժգոհութիւն, Երիտասարդ դեպուտատի դէմ վաղուց կազմուել էր ընդդիմադիր կուսակցութիւն, որ իր պարտքն էր համարում չը հաւանել նրան: Այսօր այդ հակառակութիւնը աւելի զօրեղ էր, երեւի կուսակցութեան պարագլուխները այսօր լաւ էին աշխատել:

Նախագահը հասկացաւ այդ և պատասխանեց.

— Պարոն Քարհանեան, դուք էլի խանգարում էք հանարակութեան բարի ձեռնարկութիւնը: Երէկ ձեզ լսեցին, թէ եւ չեմ կարծում, որ դրանից մի օգուտ ստացած լինենք: Տեսնում էք, պ. Աւետիսը երէկուանից խռովել է և այժմ ժողովի էլ չէ եկել: Նա այնքան աշխատում էր, որ ձեր ասածը չընդունուի...

— Ես դարձեալ իմ ասածի վրայ եմ և միշտ կը լինեմ, պ. Նախագահ,—պատասխանեց Քարհանեանը տաք կերպով:—Ես ասում էի, որ կան հանգամանքներ, երբ պէտք է չափ ու սահման ճանաչել: Պարոն Ժօզէֆ Պապի մասին ես էլ շատ բաներ եմ լսել և լաւ բաներ. լսել եմ և հաւատում եմ, որ նա մեծ բարերար է, կարող է անգին բարիքներ անել ոչ միայն մեզ, այլ և մեզ պէս շատ ու շատ տեղերին: Բարերարութիւնը, պարոններ, բոլոր մարդկաց յատուկ մի մեծագործութիւն չէ: Մեծ բանը կարող է կատարել մեծ հոգին: Իսկ այդպիսի հոգիները առհասարակ լինում են համեստ, նայում են իրանց արածների վրայ իբրեւ շատ հասարակ բաների վրայ: Իւրաքանչիւր աղմկաշատ ցոյց պիտի վերաւորէ մեծագործ սիրտը: Խնքը, քրիստոնէական զգացմանքը, դէմ է այդ աղմուկներին: Անողը, տուողը չէ նայում թէ ինչ կասեն ստացողները: Երէկ ես ասացի այս բաները և, շնորհակալ եմ, հասարակութիւնը լսեց ինձ: Ես հաւատացած եմ այս բոլոր պէին էլ, որ մենք լաւ բան ենք արել, հանդէսներով ու քահանայական խմբով չը դիմաւորելով պ. Պապին,

ինչպէս առաջարկում էին մի քանիսը: Նա անպատճառ պիտի վերաւորուէր. նա պիտի հասկանար, որ եթէ մենք աղ ու հաց ենք մատուցանում, ահադին բաղմունքիւն ենք կուտում նրա առաջ, պատճառն այն է, որ մենք նրանից անպատճառ մի բան ստանալ ենք ուղում: Ամօթ է, երբ հասարակութիւնը վաճառքի է հանում իր համակրութիւնները, ամօթ է, երբ նա ցոյցեր անելու իր կարողութիւնը հրապարակ է բերում մութացկանի մտքով: Յոյց տուէք, պարոններ, թէ դուք գիտէք դնահատել ձեր համակրութիւնները և բարեբարւորների համեստութիւնը: Սա, ի հարկէ, չէ նշանակում թէ մենք պիտի անշնորհակալ լինենք խողի նման: Սպասենք, երբ պ. Պապի գեղեցիկ մտադրութիւններից մէկը կ'իրականանայ մեզ մօտ, այն ժամանակ, ի հարկէ, երախտագիտութեան և շնորհակալութեան անկեղծ ցոյցեր կը լինեն մեր ամենքիս կողմից: Ահա այս պատճառներով իմ խորհուրդն է, որ այս անգամ էլ համեստութեան չափը չը մոռանանք...

Այդ երկար ճառը լսեցին ուշադրութեամբ—Քարհանեանը կարողանում էր շատ լաւ խօսել: Բայց յետոյ էլի դժգոհութեան աղմուկ բարձրացաւ:

—Գուցէ այդպէս չէ, և մենք այս բոլորին ձեռքից տալիս ենք մի շատ գեղեցիկ առիթ, ասաց ժողովականներից մէկը:

—Ո՛չ, անհնարին է ընդունել, հաւատացնում էր մի ուրիշը.—մարդը ամեն տեղ իշխաններին վայել պատիւներ է ստանում:

—Միայն մենք պիտի ցոյց տանք մեր կոպտութիւնը... Զուր չէ որ մենք այսքան խեղճ ենք:

Նախագահը իր կողմից էլ յայտնեց, որ համաձայն չէ պ. Քարհանեանի հետ:

—Իսկ ո՞ր թագցները հասարակութեան այս ոգեւորութիւնը,—ասաց նա.—էրբէ տեսել այսպիսի բաղմամարդ ժողով: Ասում էք՝ մեծ որտեղը վերաւորուել գիտեն. իսկ ինձ յայտնի է, որ այդպիսի սրտերը

յուզուում էլ են և առատաձեռնութիւնը շատ անգամ այդ յուզմունքի աստիճանից է կախուած: Մեր պարտքն է խնդրել, աղաչել, որովհետեւ խեղճ ենք: Յաւագարը բժշկի մօտ պիտի գնայ. բայց մենք այնքան հպարտ հիւանդ ենք, որ նստում ենք տանը և ուզում ենք, որ բժիշկը ինքը դայ մեզ մօտ ու ինքը հարցնէ թէ ինչ ցաւ ունենք:

Նախագահը բոլորովին ջարդեց Քարհանեանին: Ժողովը միաձայն պահանջեց չը լսել այդ պարօնին:

— Խոնարհուում եմ հասարակութեան պահանջի առաջ, ասաց նա.— բայց ժողովը գոնէ պիտի որոշէ թէ ինչ պակասութիւնների վրայ պէտք է հրաւիրել բարեփարի ուղղութիւնը:

Վեր կացան ծրագիր ունեցողները. բայց դարբինների համքարի գլխաւոր Սիմօնը առաջ ընկաւ: Նա հասարակ արհեստաւորներից չէր և հերթը նրան տրուեց: Թէեւ նա ունէր իր սեփական արհեստանոցը, բայց ինքը չէր աշխատում. ճարպիկ ու հմուտ վարպետ էր, տարիների ընթացքում այնքան փող էր յետ դրել, որ չթեղէնի խանութ էր բաց արել իր որդու համար և հէնց այդ պատճառով էլ մեծ հեղինակութիւն ունէր արհեստաւորների մէջ: Քարհանեանի ուխտեալ հակառակորդներից էր և հասարակական ժողովներում շատ աղմուկներ էր յարուցել:

— Մենք կարողութիւն չունենք ձեր նոր նշանակած հարկը տալու, ասաց նա դիմելով Քարհանեանին:— Տեսնում եք այս բոլոր արհեստաւորներին. ամենքը ինձ հետ են...

Մի քանի ձայներ հաստատեցին որ նա ճիշտ է ասում:

— Հարկ ես չեմ դրել,— պատասխանեց Քարհանեանը— ես այդպիսի իրաւունք չունիմ էլ. հասարակական համախօսականով սահմանուած է կամաւոր տուրք. իւրաքանչիւր տուն ամիսը տալիս է հինգ կոպէկ, ուրեմն, տարին վաթսուն կոպէկ: Մենք հաշուել

ենք և իմացել, որ այդ գումարը հեշտութեամբ կարող են տալ հինգ հարիւր տներ, մնացածներին, իբրեւ չունեւորների, ազատել ենք այդ վճարից:

Դարբին Սիմօնը իսկոյն պատասխանեց.

— Վաթսուն կոպէկը փող է, այն էլ մեծ փող, որ արհամարհել չէ կարելի: Մեր քաղաքը արհեստաւորների քաղաք է: Մենք աւելորդ երեք հարիւր ռուբլի պիտի տանք: Ինչո՞ւ պիտի մեղանից այդքան փող դուրս գնայ: Բարեբարը կը տայ, եթէ խնդրենք:

— Բայց դա ամօթ է... Երեք հարիւր ռուբլով մենք մի քանի գործ պիտի կատարենք. — պիտի մաքրենք մեր փողոցները, երեք նոր լապտեր դնենք, հարկերի գրասենեակի համար տուն վարձենք: Սրանք մանր հարկաւորութիւններ են, ինչպէս կարելի է խնդրել մեր յարգելի հիւրին որ նա վերցնէ մեր այդ ծախսերը: Հինգ կոպէկը մեծ փող չէ. մենք պէտք է սովորենք ինքներս էլ մի քան անել մեզ համար: Ամեն անգամ ժողէֆ Պապը այստեղ չը պիտի մնայ, իսկ վաղը կարող է պատահել մի այլ հարկաւորութիւն. երբ հինգ կոպէկով կարելի է մեր ցաւին դարման անել, ինչո՞ւ դիմենք ուրիշին խնդրենք:

Դարբին Սիմօնը չը համոզուեց: Մեծամասնութիւնը նրա կողմն էր:

— Մենք չունենք, թող մեզ այդ լաւութիւնն անեն, մեծ փող չէ, ասում էին այս ու այն կողմից:

Նախագահը վերջացրեց վիճաբանութիւնները, ասելով որ պէտք է կատարել հասարակութեան կամքը:

Իսկ հասարակութիւնը դրանից յետոյ սկսեց պահանջել որ մի քանի ուրիշ տուրքեր էլ յանձն առնէ բարերարը: Ուսումնարանին ժողովուրդը տալիս էր տարին հարիւր ռուբլի. բանտին՝ վառելիքի համար հարիւր երեսուն ռուբլի. փողոցների լուսաւորութիւնը հարիւր ռուբլուց աւել էր նստում, հարկահանն ու նրա գրագիրը ստանում էին մօտ երկու հարիւր քսան ռուբլի. երկու սենեակ էր վարձւում ոստիկանական պրիստաւի

գիւանի համար. այժմ պահանջում էին երրորդ սենեակ էլ աւելացնել, ուր պիտի պահուեն ձերբակալուածները: Դարբին Սիմօնը պահանջում էր խնդրել որ այդ բոլորը բարերարը տայ:

— Խնդրել, խնդրել, կանչում էին արհեստաւորները:

— Ես այդ տեսակ բաների համար չեմ գնայ խընդրելու, առաց Գարհանեանը,

— Իրաւունք չունիք, դուք մեր ներկայացուցիչն էք:

— Միթէ ձեր ներկայացուցիչը պարտաւորութիւն է յանձն առել աշխատելու որ ձեր ուտելի հացն էլ ուրիշները տան:

— Այդ հարկաւոր չէ. դու միայն ազատիր մեզ հարկերից— և մենք շատ լաւ կ'ապրենք:

— Պարոններ, միթէ մենք չունենք աւելի մեծ պակասութիւններ, որոնց վերացնելու համար միջոց չունինք և երբէք չենք ունենայ և որոնց համար իսկ որ հարկաւոր է մի բարերար: Խնդրենք մի մեծ բան, մի մշտական բարերարութիւն. ամենքդ գիտէք մեր պակասութիւնները. քիչ առաջ, քանի որ ժողովը չէր սկըսուած, շատերդ էիք խօսում դրանց մասին:

Դարբին Սիմօնը և մեծամեծներից ոսկերիչ Գրիգորը յայտնեցին հասարակութեան կողմից, որ ունենալով պակասութիւններ, դարձեալ կարելի է ապրել, ինչպէս ապրել են մինչեւ այսօր: Ժողովուրդը թեթեւութիւն է խնդրում. և եթէ բարերարը մի հինգ կամ տասը տարի ազատէ ժողովուրդը այդ տուրքերից, շատ մեծ բան կը լինի. իսկական բարերարութիւնը հէնց դա է: Ոսկերիչ Գրիգորը մի հիանալի օրինակ էլ բերեց:

— Ասենք թէ իմ գրպանից տարին 15 ռուբլի է դուրս գալիս՝ գլխահարկի, քաղաքային տուրքերի համար: Եթէ մէկը գայ և ինձ ասէ թէ «դու միայն 10

ռուբլի տուր, ֆնացած 5-ը ես կը տամ», դա կը նշանակէ թէ այդ մարդը ինձ հարիւր ռուբլի է պարգեւում և այդ փողը դնում է իմ անունով բանկում. որովհետեւ ով որ բանկում հարիւր ռուբլի ունի, նա տարին 5 ռուբլի տոկոս է ստանում:

Սրամիտ հաշիւը ամեն կողմից հաւանութիւնների արժանացաւ. ամեն մէկին այնպէս էր թւում թէ արդէն բանկում ունի հարիւր ռուբլի, որ ընծայել է ժողէֆ Պապը:

—Մեզ մեղադրում էք, որ ուզում ենք լաւ ապրել, բացականչեց գինեվաճառ Մարգարը:

—Միթէ բեզ համար էլ դժուար է տարին երեւորս ռուբլի աւել տալ, հարցրեց Քարհանեան:

—Ինչո՞ւ է դժուար: Փառք Աստուծու, ունեմ... Բայց եթէ չը տամ, միթէ վատ կը լինի ինձ համար: Պարոն Քարհանեան, եթէ դու մի տեղ չորս ռուբլի գտնես, կարծեմ դէն չես գցի, գրպանիդ տեղը գիտես...

Ընդհանուր ծիծաղ առաջացաւ. Կօշկակար Ոսկանը ժողովի առաջ հրաժարուեց իր ծրագրից. Նրա օրինակին հետեւեցին մտադործ Սեթը, ներկարար Կարապետը:

—Ամենից առաջ մենք պէտք է լաւ լինենք, ասաց այս վերջինը. — ժողովը իմաստուն է:

Նախագահը շտապեց վերջացնել ժողովը, որպէս զի այլ ևս տարածայնութիւններ չը լինեն: Քարհանեանին նա ասաց, որ խօսելու իրաւունք չի տայ և հրաւիրեց ստորագրել ուղերձը: Չը ստորագրեց միայն Քարհանեանը, նա պնդեց իր հրաժարականի վրայ, և նրա տեղ ընտրուեց ոսկերիչ Գրիգորը:

Դարբին Սիմօնին քիչ էր մնում որ ձեռքերի վրայ դուրս տանեն դահլիճից: Դժգոհ մարդ չը կար. բանկի հարիւր ռուբլին ոչ ոքին աւելորդ չէր թւում...

IX

Անբողջ գաւառական անկիւնը գիտէ որ Ժօզէֆ Պապը այսօր առաջին անգամն է տանից դուրս եկել և ուղիղ գնացել է եկեղեցի:

Նա մենակ էր. կինն ու երեխաները յոգնած էին երէկվայ ճանապարհորդութիւնից: Պատարագի աւետարանը նա համբուրեց: Կանգնած էր ամենքից առաջ, դպիրների ետևում: Գանձանակ հաւաքողները ակնաժութեամբ կանգ էին առնում նրա առաջ և այդ միջոցին աղօթող բազմութեան աչքերը նրա վրայ էին յառած: Երբ գանձանակ հաւաքողները հեռանում էին նրանից, եկեղեցում սկսւում էր մի հանդարտ քրթմնջոց: Աւելի համարձակները հարցնում էին քահանայից կամ տիրացուներից թէ որքան տուեց և, ստանալով շատ գոհացուցիչ պատասխան, հաղորդում էին իրանց մօտ կանգնածներին: Աղօթող շարքերի առջևով անցնում էին այն թղթադրամները, որ դրել էր թաբախում այն գեղեցիկ հագնուած պարօնը և ամենքը զմայլուած նրան էին նայում, հպարտանում ու ամեն բարիքներ մաղթում նրա համար:

Ժամից յետոյ Ժողովրդի մի մասը սպասում էր բակում, որպէս զի տեսնէ հռչակաւոր մարդը: Բայց նա այդ միջոցին խօսում էր երէցփոխի, աւագ քահանայի և մի քանի եկեղեցասէր մարդկանց հետ: Խօսակցութեան նիւթը եկեղեցու պակասութիւններն էին. երէցփոխը պատմում էր, անթիւ անգամ շնորհակալութիւններ յայտնեց նրա ուղարկած նուէրների համար: Պատմեցին թէ որքան դոհ և ուրախ էր հանգուցեալ մեծ գիտնական Տէր-Մեսրոպը, որի նամակների հետևանքն էին այդ նուէրները:

— Բայց ուր են նրանք, ես չեմ տեսնում, ասաց Ժօզէֆը:

Երէցփոխը առաջնորդեց նրան դէպի իր խորանը

և ցոյց տուեց նրա կողքին կախ արած պատկերը, ասելով.

— Ահա մէկը:

Ժօզէֆը հաւանութեան նշան արաւ: Ստեփանոս Նախավկայի քարկոծման պատկերն էր, յայտնի նկարչի գործ: Նա պատմեց թէ ինչ գումարով է առել պատկերը, որքան դժուար էր նրան այսքան հեռու տեղ ուղարկելը: Երէցփոխը հաստատում էր նրա խօսքերի ճշմարտութիւնը, քահանան անդադար բարեմաղթութիւններ էր անում: Իսկ նուիրատուն այդ ժամանակ կարդում էր պատկերի տակ իր գրել տուած արձանագրութիւնը: Հասնելով մի տեղի, նա կանգ առաւ, յօնքերը կնճուեց և հարցրեց մի խիստ ձայնով.

— Այս ի՞նչ բան է:

Արձանագրութեան այն տեղը, ուր յիշատակուած էր նուիրատուի ազգատոհմը, այրուած էր:

— Մոմն է այրել, բացատրեց քահանան:

— Գիտեմ, ինձ յայտնի է, ասաց երէցփոխը:

— Այսպէս էր պահում մարդու յիշատակը, կծու կերպով հարցրեց ժօզէֆը, ոչինչ մխթարութիւն չը զգալով այն հանգամանքից, որ այրողը մոմն է եղել և երէցփոխը գիտէ այդ:

Եւ նա կամեցաւ իմանալ թէ երբ է պատահել այդ բանը:

— Մի տարուց աւել, բացականչեց նա, լսելով երէցփոխի պատասխանը:— Եւ այդքան ժամանակ դուք թողեցիք այսպէս, անյիշատակ, մոռացուած:

Նրա ճակատի երակը ուռեց, կապտաւուն գոյն ընդունեց: Խոշոր աչքերն էլ վկայում էին թէ որքան շատ է նա բարկացել: Երէցփոխը հազիւ կարողացաւ արտասանել.

— Ես նորոգել կը տայի, բայց այստեղ այդ գործը իմացող չը կայ:

— Ուրեմն, պարտաւոր էիք լաւ նայել:

— Ես նայում եմ միշտ, հէնց դրա համար էլ իմ

խորանի մօտ եմ կախել։ Փորձանքը պատահել է այն ժամանակ, երբ ես այստեղ չէի։ Երբ եկայ ժամհարը պատմեց. շատ ափսոսացի, բայց ինչ անէի...

Մարդկանց փոքրիկ խումբը, որ ներկայ էր այդ խօսակցութեան, տեսաւ թէ ինչքան ծանր բան է եղել մեծ մարդու բարկութիւնը։ Նրա հայեացքի առաջ հալւում էին մարդիկ, զգալով, որ նա իրաւունք ունի, որ մեղաւորը եկեղեցու պաշտօնեաներն են։ Բոպէական լուսթիւնից յետոյ Ժօզէֆը նորից զննեց այրուած տեղը և պահանջեց ժամհարին։

Եկաւ նա, մի վիթխարի ծերունի, թանի պէս սպիտակ ահագին միրուքով, որ ծածկում էր նրա ամբողջ կուրծքը։ Խոնարհութեամբ գլուխ տալով բարերարին, նա այսպէս պատմեց այդ դժբախտ դէպքը։

— Դանիէլենց պառաւն արաւ։ Ուրդին ազատուել էր մեծ փորձանքից. դետով անցնելիս, վարարած ջուրը վերջնում է նրան, տանում։ Եթէ մի թուրք երկու բոպէ ուշ հասած լինէր, նա կը խեղդուէր անպատճառ։ Պառաւը վազեց եկեղեցի, մի ջուլտ մոմ առաւ ինձանից։ Խեղճը համարեա կոյր է, թոռնն է նրան մանածում։ Միւս ժամանակները նա ինձ էր տալիս մոմերը, խնդրում որ վառեմ իր ուղած տեղերում։ Բայց այս անգամ ասաց թէ իր ձեռքով պիտի վառէ որ սիրտը հանգստանայ։ Զանգակի ժամանակն էր, ես գնացի զանգակատուն. վերադարձայ և տեսայ այս բանը։ Պառաւը փոխանակ մոմը մոմակալի մէջ դնելու, կպցրել է պատկերի շրջանակին. մոմը ծռուել է և այդպէս այրել։ Դեռ լաւ որ շուտ հասայ. կարող էր ամբողջ պատկերը այրուել...

Ժօզէֆը զայրացաւ մանաւանդ այն վերջին խօսքերից, որոնք արտասանուեցան մի վիրաւորական սառնութեամբ։

— Պատճառը, ուրեմն, դու ես, — գոչեց նա բռունցքը սեղմելով և մի քայլ առաջանալով դէպի ժամհարը։ Ծերունին անվրդով մնաց, կանգնած էր ուղիղ,

նայում էր անթարթ աչքերով: Նա երդուեց եկեղեցու սրբութիւններով, որ դէպքը այդպէս է պատահել, որ զանգակը պէտք էր տալ:

— Կարող էիր յետաձգել, կարող էիր առաջ նայել, պահպանել պատկերը, ապա դնալ գործիդ:

— Բայց ժամը մնում էր. քահանաները, ժողովուրդը պահանջում էին...

— Դու դեռ ինձ պատասխաններ ես տալիս, գուցէ իշխանաւորը, նոյն իսկ մոռանալով թէ որտեղ է գտնւում:

Մի քանիսը բռնեցին ժամհարին, յետ քաշեցին և պատուիրեցին լուր: Բայց իզուր. ծերունու աներեսութիւնը արդէն վերջացրել էր ամեն ինչ: Ժօզէֆին այլ ևս պատկերը չէր այնքան վրդովեցնում, որքան այդ պատասխանները: Նա տեղեկացաւ երէցփոխից որ ժամհարը այստեղի բնիկներից չէ, յանդիմանեց նրան որ թողնելով բուն քաղաքացիներին, զանազան եկուորների են պաշտօն տալիս ու հրամայեց որ այսօր և եթ արձակեն նրան:

Երկրորդ նուէրը նոյնպէս մի պատկեր էր ի յիշատակ Սիւզանի ծննդեան: Նա կախուած էր կանանց բաժնում, մի նեղլիկ պատուհանի կողքին: Պատուհանը ծածկուած էր և պատկերը համարեա կորած էր խաւարի մէջ:

Ժօզէֆը լուռ կանգնեց նրա առաջ: Սուրբը, կարծես, գանգատւում էր նրան, այնքան տխուր ու վրշտահար էր նրա դէմքը մթութեան մէջ: Երէցփոխը և քահանան ուղեցին հասկացնել որ պատուհանը նոր է փակուած դրսի մի ինչ որ կարկատանի համար, որ շուտով կը բացուի և այն ժամանակ խաւարը, ի հարկէ, կը չքանայ:

— Հէնց սկզբից այստեղ էր պատկերը, հարցրեց նուիրողը մի խուլ ձայնով:

Եւ ստանալով դրական պատասխան, նա ծանր կերպով շարժեց գլուխը և ասաց.

— Շնորհակալ եմ, շատ շնորհակալ եմ... Լաւ պահել էք մեր յիշատակը... Այս պատկերի առաջ մարդ էլ չէ կանգնել...

Նա կռացաւ, տնտղեց մոմակալը:

— Մոմ էլ չէ վառուել... Երէցփոխ, շատ շնորհակալ եմ... Ժողէֆ Պապի յիշատակի համար այս մոռացուած, աննկատելի անկիւնն էք դցել եկեղեցու մէջ... Շնորհակալ եմ:

Նա դուրս գնաց հիւսիսային դռներէից և արագ բայլերով հեռացաւ...

Եկեղեցու բակում մնացածների համար այլ ևս ոչ մի կասկած չը մնաց, որ նա սաստիկ դժգոհ է: Երկար խօսում էին այդ մասին և ամենքը վկայում էին որ նա իրաւունք ունի, մեղաւորը ժողովուրդն է:

Նոյն օրը երեկոյեան եղեղեցու ամբողջ բահանայական միաբանութիւնը ներկայացաւ Պապին, օրհնեց նըրանց տունն ու ընտանիքը: Լիւսին պատկառանքով մօտեցաւ աւագ բահանայի աջին, երեխաները մի մի նշխարք ստացան:

Թէյի վրայ աւագ քահանան խօսք սկսեց բարերարներին և բարեգործութիւնների մասին: Ժողէֆը գանգատների մի ամբողջ ծրար բաց արաւ, ասաց որ իր հայրենի քաղաքը դժբախտ է և դժբախտ այն պատճառով, որ սպանում է ամեն մէկի ջերմեռանդութիւնը, յոյսերը: Ի՞նչպէս էր նա գալիս իր հայրենիքը և ի՞նչ տեսաւ: Նա խօսեց պատկերների մասին, ասաց որ նոյն իսկ ժամհարը չէ հասկանում թէ ինչպէս պետք է վարուել մի մարդու հետ, որին աշխարհն է ճանաչում: Եւ Լիւսին միանգամայն համամիտ էր նրա հետ:

Աւագ քահանան, հեղ դէմքով ու ծանրախօս մի մարդ, աշխատում էր մեղմացնել երկու ամուսինների ստացած վատ տպաւորութիւնը: Այնուամենայնիւ, ժողէֆը վճռական կերպով յայտնեց որ չարժէ մի բան անել այստեղի համար, բանի որ մարդիկ այդպէս են: Եւ այդ վճռականութիւնը այնքան ազդու էր, որ աւագ

բահանան, դուրս գալով նրա մօտից, հարկաւոր համարեց իսկոյն և եթ տեսնուել Միրզա-բէկի հետ:

Թէև մուրթ գիշեր էր, բայց գաւառական բաղաքի բոլոր նշանաւոր մարդիկ հաւաքուեցան Միրզա-բէկի տունը: Խորհուրդը հասաւ այն եզրակացութեան, որ ոսկերիչ Գրիգորը մեծ սխալ է գործել, համոզելով իր ընկերակից պատգամաւորներին թէ ուղերձը պէտք է ներկայացնել եկեղեցուց վերադառնալուց յետոյ: Մի և նոյն ժամանակ նա շատ խելացի է վարուել, որ, իմանալով եկեղեցում պատահածը, աւելորդ էր համարել ներկայանալ ժողէֆին այնպիսի ժամանակ, երբ նա զայրացած էր, դժգոհ: Ու վճռեց որ պատգամաւորները քիչ էլ սպասեն, մինչեւ որ կ'իմացուէր թէ ինչ կարելի է անել...

X

Ի՞նչ անել:

Տեսնում էին ամենքը, որ ժողէֆ Պապից կարելի է ստանալ, տեսնում էին որ նա այստեղ եկել է՝ բաժանելու համար: Նրա տունը դարձել էր, ինչպէս ասում են, ուխտատեղի, այնքան շատ էին այնտեղ գնահոգիները: Գնում, խնդրում էին խեղճերը, կարօտները: Եւ ստանում էին, ոչ ոք դատարկածեռն չէր մընում: Ստացողները հրաշալի լուրեր էին տարածում ամեն տեղ: Տիկին Լիւսին անձամբ խօսեցնում էր, տեղեկութիւններ էր իմանում և դրանց համեմատ բաց էր անում իր քսակը: Նա իր ձեռքով մի կոյտ չորեր էր տուել չորս որբ ունեցող մի մօր: Երկու բռնն ալիւր էր ուղարկել մի թշուառ հիւանդի:

Իսկ հասարակութիւնը...

Ամենից առաջ նա պիտի լինէր, բայց բարեբարը չէր տեսնում նրան և չէր ուզում տեսնել: Պատգամաւորութիւնը երկու երեք անգամ փորձեց ներկայանալ, բայց մերժում ստացաւ: Դա ցոյց էր տալիս, որ ժո-

զէ՛ք Պապը հեշտութեամբ չէ մոռանում և մանաւանդ չէ ներում:

Իսկ ներողութեան արժանանալու համար հասարակութիւնը նոյն իսկ ծանր զոհերից չը քաշուեց: Բոլորովին հեշտ բան չէր հաշտուել այն մտքի հետ, թէ ժամհար Մելքումը պիտի հեռացուի եկեղեցու դռնից, այն տեղից, ուր նա կանգնած էր քսան և վեց տարի... Բայց ճար չը կար:

Երբ վիթխարի ծերունին լսեց իր մասին կայացրած վճիռը, լաց եղաւ եկեղեցու դռների առաջ: Լաց եղաւ և ծերերի ու պառաւների այն դասակարգը, որ մինչեւ գերեզման մտնելը վերջացնում է իր բոլոր աշխարհային հաշիւները, դառնում է աղօթող, միայն եկեղեցու գործերով է հետաքրքրւում: Այդ դասակարգի համար չէր կարող լինել եկեղեցու բակ առանց ժամհար Մելքումի... Կայ մէկը, որ փոխարինէ նրան: Խոնարհ մեծի ու փոքրի առաջ, բաղքախօս, սիրող, օրհնութիւնների անսպառ շտեմարան, նա պատիւներ էր ստանում ժողովրդից, մի քահանայի արժան պատիւներ: Թէև անգրագէտ էր նա, բայց սովորել էր աղօթքներ, երբեմն երգում էր քահանայի հետ: Կանայք միաբերան վճռեցին՝ որ եկեղեցին տխրել է ժամհար Մելքումի հեռանալուց յետոյ: Շատերը ինդրում էին նրան որ առ ժամանակ եկեղեցի չը գայ, որովհետեւ շատ մարդ չունէր այնքան անտարբեր սիրտ, որ չը յուզուէր այն տեսարանից, երբ երեխաները, վազելով նրա ետեւից, կանչում էին՝ «պապիկ, պապիկ, նշխար տուր», իսկ նա դողդոջիւն ձայնով պատասխանում էր որ պապիկը այլ ևս ժամհար չէ...

Ընդհանուր ափսոսանքների մէջ աննկատելի անցաւ երէցփոխի հրաժարականը: Նա էլ մեղաւոր էր, և հեռացաւ իր կամքով, լցուած մի ջերմ սիրով դէպի հասարակութեան բարիքները:

Պատգամաւորութեան համար հարթուեց ճանա-

պարհը: Բայց այդպէս թւում էր: Մի նոր մերժում ևս, և ամենքը հարցնում էին. «Հիմա ի՞նչ անել»,

Մի օր էլ այդ հարցը կլանեց: Իմացել էին, որ միայն Աւետիս անունով մարդն է անարգել մտնում Ժօզէֆ Պապի տունը, ուր նա կարճ միջոցում «իրանց մարդ» էր դառել:

Հասարակութեան մեծերը նրան դիմեցին:

—Լսեցիր մի յիմարի խօսքերին, այժմ գըլացէք, ասաց Աւետիսը:—Շատ մեծ բաներ կորցրիր:

Մեծերը խնդրում էին նրա միջնորդութիւնը, իսկ նա ահագին դժուարութիւններ էր յարուցանում:

—Յիշում էք, ինձ մենակ թողեցիր: Քարհանեանը խելօք է, ասում էիր դուք: Տեսնո՞ւք: Աւետիսը, որ մի քանիսնների աչքի փուշն է դարձել այն պատճառով, որ այլ ևս հարուստ չէ, մենակ գնաց, բարի գալուստ մաղթեց: Եթէ ամենքս գնայինք, նա հիմա մեր մէջ նստած կը լինէր. կը լսէր մեզ:

Մեծերը յայտնեցին, որ անցածը անցել է: Երկար յորդորում էին նրան հասարակութեան այդ լաւութիւնն անել, առաջնորդել պատգամաւորներին: Աւետիսը, վերջապէս, յօժարուեց բարեխօսել, թէև չէր հաւատում թէ դրանից մի բան կը գոյանայ: Նա միայն այն ժամանակ վերջ տուեց իր տխուր գուշակութիւններին, երբ մեծերը դրականապէս յայտնեցին որ միակ յոյսը նա է մնացել:

Եւ մի երեկոյ տեղի ունեցաւ հանդէսը:

Ժօզէֆ Պապի դահլիճը փառաւոր կերպով լուսաւորուած էր: Վերելի կողմում կանգնած էին երկու ամուսինները, որոնք հագել էին տօնական զգեստներ: Տիկին Լիւսիի գագաթի վրայ, ճաշակով ոլորած թուխ մազերի մէջ, այրում էր խոշոր ադամանդեայ աստղը: Ոսկեգօծ ջահի ճրագները շացուցիչ փայլեր էին հանում այդ աստղից: Ժօզէֆի կրծքի վրայ երեւում էր աւտորիական չքանչանք:

Ծնողների առաջ կանգնած էր Միշէլը՝ նաւագի

գեղեցիկ շորեր հագած, փաննին և միւս աղջիկը նրա տած էին նրա ձախ կողմին:

Ներս մտան պատգամաւորները և շարուելով պատի տակ, խոնարհ կերպով գլուխ տուին և ստացան պատասխան նոյն ձեւով: Աւետիսը, որ ամենքից յետոյ ներս մտաւ, առաջնորդեց պատգամաւորներին դէպի դահլիճի վերեւը: Ոսկերիչ Գրիգորը, սպիտակ մազերով և կարմիր թշերով մի լիբը մարդ, ներկայացրեց Ժօղէֆին թուղթը: Բայց սա հայեացքով ցոյց տուեց իր կնոջը, որ երկու մատի ծայրով վերցրեց ուղերձը, տուեց Միշէլին:

— Մեր հասարակութեան կողմից շնորհաւորում ենք ձեր դարուստը և յայտնում ենք մեր յատուկ շնորհակալութիւնները ձեր ուշադրութեան համար, որով պատուել էք մեզ:

Ժօղէֆը գլուխ տուեց, իսկ տիկինն ասաց.

— Շնորհակալ ենք, պարօններ:

Հանդէսը վերջացաւ: Աւետիսը մի մի ներկայացրեց պատգամաւորներին, որոնք սեղմեցին ամուսինների և երեխաների ձեռքերը:

Տիկինը խնդրեց նստել: Ծառան թէյ բերեց: Լիւսին սիրալիր կերպով հիւրասիրում էր պատգամաւորներին, շիշերով խմիչքներ էր դնում նրանց առաջ, թըխուածքներ էր առաջարկում: Իսկ Ժօղէֆը, մոռացութեան տալով իրան հասցրած վիրաւորանքները, հարց ու փորձ էր անում իր հայրենիքի որպիսութիւնների մասին:

— Այո, մի քանի բան յիշում եմ իմ մանկութիւնից, շատ բան էլ լսել եմ, ասաց նա: Այս բանի օրն էլ պ. Աւետիսը, շնորհակալ եմ, շատ պատմութիւններ արաւ. այնպէս որ այժմ ես ձեզ ճանաչում եմ:

— Աստուած երկար կեանք տայ ձեզ, պատասխանեցին պատգամաւորները:

— Անցեալ տարիները, շարունակեց Ժօղէֆը, մի ֆրանսիացի ճանապարհորդ եկել էր այս կողմերը. բա-

ցի գիտուն լինելուց նա մի բաւական նշանաւոր առեւտրական տան հետ կապեր ունէր: Վերադարձին նա գործով մտնում է մեր գրասենեակը: Ինձ իմաց տուին որ կայ այսպիսի մի մարդ: Հրաւիրեցի մօտս, պատիւներ արի, երկու ժամից աւելի խօսացի այս կողմերի մասին: Տեսայ որ շատ էլ գոհ չէր: Ես յայտնեցի որ իմ հայրենիքն է այդ երկիրը: Բայց դա բաւական չէր. այստեղ նրա վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձրել, ես մի մեծ երեկոյթ սարքեցի ի պատիւ նրա: Նա փոխեց իր լեզուն և այնուհետեւ հիացած էր խօսում մեր երկրի մասին: Մինչեւ իսկ առեւտրական լրագրում մի մեծ յօդուած տպեց, որի մէջ գովում էր այստեղի բերքերը, այստեղի մարդկանց: Նա ձեզ ամենքիդ անուանեց հանճարեղ աշխատաւորներ և այդ խօսքերը հաստատելու համար գրեց իմ առեւտրական տան պատմութիւնը: Դուրս, ի հարկէ, չէք հասկանում...

— Ի հարկէ, շտապով ասացին պատգամաւորները:

— Ասում եմ որ չէք հասկանում թէ ինչ նշանակութիւն ունի, երբ օտարները մեր մասին լաւ կարծիք են կազմում: Եւրոպայում միայն լաւ բանն են սիրում: Մտնում ես մի հասարակ գիւղ—ամեն ինչ մաքուր է և կարգին: Իսկ այստեղ մարդիկ քնած են, չեն հասկանում և օտարի առաջ իսկոյն իրանց պակասութիւններն ու վատութիւններն են բաց անում: Դա շատ վատ է: Եթէ ֆրանսիացին ինձ պատահած չը լինէր, ինչեք կը գրէր ձեր մասին: Բայց ես նրան գովել տուի: Մեր օգուտը դա է:

— Անպատճառ, ժողէֆ-աղա,—ասաց ոսկերիչ Գրիգորը, թէյի մէջ կաթեցնելով ռօմը, որին շատ հաւանել էր.—մեզ համար շատ էք ցաւում, շատ էք աշխատում: Ի՞նչպէս կարելի է որ մենք մոռանանք...

Խօսակցութեան մէջ մտաւ և տիկին Լիւսին:

— Իմ ամուսինը մոռացաւ մի ուրիշ գործ: Պարիզում բնակւում է անկիւրացի մի հայ, որ շատ կարգացած մարդ է: Նա մի մեծ աշխատութիւն էր գրել

Ֆրանսերէն լեզուով Յովհան Մայրագոմեցու մասին, այսինքն հաստատում էր, որ հայերը հերետիկոս չեն, ինչպէս ասում են կաթօլիկները: Ժողէֆը իր ծախսով հրատարակեց այդ գիրքը և հիմա էլ չեն համարձակուի մեր եկեղեցու մասին վատ խօսել. այնտեղ հաստատուած է որ մենք հիմա էլ Լուսաւորչի զաւակներ ենք: Այս պատճառով Ժողէֆը օրհնութեան թուղթ է ստացել Երուսաղէմի հայոց պատրիարքից:

— Կը ստանար, անպատճառ, հաստատեց ոսկերիչ Գրիգորը, դիմելով իր ընկերներին:

Ժողէֆը դուրս գնաց և ըրպէ չանցած՝ վերադարձաւ, բերելով իր հետ գրքեր—Ֆրանսիացու յօդուածի արտատպութիւնը և Մայրագոմեցու պատմութիւնը: Նա մի մի հատ տուեց պատգամաւորներին, որոնք սրտագին շնորհակալութիւններ յայտնեցին:

— Մեր հասարակութիւնը սպասում է ձեր ողորմութիւններին, ասաց պատգամաւորներից մէկը, գրքերը դնելով ծնկան վրայ:

— Հասարակութիւնը սպասում է, հարցրեց Ժողէֆը: Եւ իսկոյն աւելացրեց.

— Թող սպասէ...

Այն ժամանակ ոսկերիչ Գրիգորը թոյլտուութիւն խնդրեց ներկայանալ մի ուրիշ անգամ և յայտնել հասարակութեան մի խնդիրքը:

— Ես լսել եմ այդ մասին, պատասխանեց Ժողէֆը.— պարոն Աւետիսը պատմեց՝ թէ ինչ էք ուզում: Խնդրեմ նեղութիւն չը կրէք, ես ինքս կը մտածեմ այդ մասին և կը պատասխանեմ հասարակութեան:

Այնուհետեւ պատգամաւորները հեռացան իրանց նուիրած գրքերի հետ: Իսկ Ժողէֆը ի նշան իր բարեհաճութեան պահեց Աւետիսին ընթրիքի և ամեն անգամ, երբ խօսք էր լինում հասարակութեան ուղերձի մասին, նա ասում էր.

— Վատեր կան... Պէտք է մկրտել...

XI

Հաշտութիւնը կայացած էր: Նշանները մէկ մէկ երևում էին:

Սպիտակ աղբիւրի մի բաժակ ջուրը, որ խմեց ժողէֆ Պապը, հրաշքների սկիզբը բաց արեց: Մի զարմանալի արագութեամբ աղբիւրի մօտ պատրաստուեցան շինութեան նիւթերը: Վրաններ շինուեցան բանուորների համար և մի գեղեցիկ առաւօտ, թռչունների երգերի հետ, սկսուեց աշխատութիւնը: Գործում էին բահն ու բրիչը, որմնադիրները շտապեցնում էին ցեխ պատրաստող մշակներին, բարտաշները յղկում, գեղեցկացնում էին ճակատի բարերը:

Երկու շաբթուայ ընթացքում պատրաստ էր ամեն ինչ: Աղբիւրի վրայ կանգնեցրած էր մի փոքրիկ գմբէթաձև շինութիւն. ջրի համար շինուած էր մի փոքրիկ աւազան. իսկ աղբիւրի կողքին, հինաւուրց ծառի տակ, կառուցուած էր մի հասարակ, բայց լայնարձակ տուն, ուր աղբիւրի ջրին կարօտ մարդիկ կարող էին ապաստան գտնել անձրեւի տակ կամ գիշերել:

Կիրակի օր էր: Պատարագը, որ դարձեալ ժողէֆ Պապինն էր, սովորական ժամից շուտ սկսուեց և շուտ էլ վերջացաւ: Զիաւորների մի մեծ խումբ գնում էր երկու կառքերի ետեւից, որոնց մէջ զետեղուած էր բարերարի ընտանիքը: Հետեւակ մարդկանց մի բազմութիւն վաղուց էր ճանապարհուել:

Դրանք հրաւեր ստացածներն էին: Ժողէֆ Պապը մեծ ճաշկերոյթ ունէր աղբիւրի մօտ: Վաղ առաւօտեանից այնտեղ գործի էին կպել խոհարարները, ծառաների մի ամբողջ խումբ: Սայլերով էին տեղ հասցրել սեղանի պատրաստութիւնները, մթերքները, գինին ու արաղը: Պատրաստուել էր չը տեսնուած կեր ու խումբ:

Գաւառական բաղաբը բոլորովին գատարկուել էր: Հասարակ մարդիկ, այսինքն այնպիսիները, որոնք շատ

հեռու էին ժողէֆ Պապի հրաւերներին արժանանալու բախտից, շտապով ճաշեցին իրանց տներում և խումբ խումբ գնացին դէպի աղբիւրի կողմերը՝ հեռուից հանդիսատես լինելու համար:

Հրապարակում մենակ կանգնած էր Քարհանեանը: Նրան չէին հրաւիրել:

Շատերը, նրա սիրտը շահելու համար, ասացին որ դրա պատճառը պարզ է. նա չէ այցելել ժողէֆին: Հասարակութեան բարձր դասը, պատգամաւորութեան ընդունելութիւնից յետոյ, առանձին այցելութիւն էր տուել նրան և բարի գալուստ մաղթել: Արժէր որ Քարհանեանն էլ, իբրեւ ամբողջ հասարակութեան պաշտօնական ներկայացուցիչ, բաղաբաժնութեան և յարգանքի այդ պարտքը կատարէր: Բայց նա չուզեց այդ անել, ասելով թէ հասարակութեան պատիւը ամենից առաջ նրա ներկայացուցիչը պիտի պահպանէ:

Քարհանեանը բաւական էր համարել և այն, որ մի օր նրան հրապարակում ծանօթացրին իր հետ: Մի խումբ մարդիկ, օգտուելով ժողէֆի ներկայութիւնից, խօսք էին բացել տեղային կարիքների մասին: Այդտեղ էլ Քարհանեանը հակաճառում էր, երկու անգամ ապացուցեց որ Պապը լաւ չէ ըմբռնում հարցերը: Դա արդէն անձնական վիրաւորանք էր, միւս խօսակիցները նկատեցին բարեբարի դժգոհութիւնը, իրանք էլ դժգոհ մնացին: Եւ իզուր այնուհետեւ աշխատում էին համոզել Քարհանեանին որ ձեռնտուն՝ դուրծողութեան այդ եղանակից ձեռք վերցնելը ու մի այցելութեամբ ամեն ինչ դրստելն է: Նա միշտ պատասխանում էր թէ՛ ոչ որ իրաւունք չունի իր վրայ այդպիսի պարտաւորութիւն դնել:

Ու ձեռք վերցրին նրանից, հաստատ համոզուելով որ բաղաբի ներկայացուցիչը մէկն է այն մարդկանցից, որոնց անուանում են «աղբատ ու հպարտ».

Այդպիսի աղբատ լինելը դժբախտութիւն է: Շատ են պատահում այդ դժբախտներից, բայց ինչ են նը-

րանք: Ոչ ոք չէ խղճում, ոչ ոք չէ ասում թե նրանք արժանի են որ և է կարեկցութեան: Աղքատը հպարտ լինելու իրաւունքը չունի...

Վերջին օրերը աղքատ ու հպարտ ներկայացուցիչը ասաց մի բանի մարդկանց մէջ.

—Այցելութիւնները չեն օգնի: Ես արդէն հասկանում եմ ամեն ինչ...

Եւ իրաւ նա հասկացել էր:

Տիրացու Գաբրիէլը, գինեվաճառների այդ սիրելին, որ օրերով հարբած էր լինում, չէ գնացել և չէր էլ կարող գնալ այցելութեան: Բայց այսօրուայ խնջոյքին նա հրաւիրուած էր և հանդէսի գլխաւոր կարգադրիչն էր: Նա գրել էր մի ոտանաւոր, որի մէջ Սպիտակ աղբիւրը, լեզու առած, դիմում է անգուգական բարերարին և պատմում է թե ինչ խեղճ բան էր ինքը առաջ և ինչ է դառնում այժմից: Տիրացուն հնարել էր մի եղանակ էլ, որով երգել էր տալիս այդ ոտանաւորը: Երգի իւրաքանչիւր տունը վերջանում էր այս տողերով.

«Ինձ տուն տուիր, ինձ լոյս տուիր, իմ պարծանք,

Մեծ բարերար, քեզ փառք, քեզ փառք, յաւէտ փառք...

Եւ երբ կառքերն ու ձիաւորները տեղ հասան, ամենքի առաջ բացուեց մի սիրուն տեսարան: Տիրացուի աշակերտները ծաղիկների փունջերով զարդարել էին աւաղանը, կանաչ ճիւղեր էին կախել շինութեան ճակատից: Նրանք շարուած էին զոյգ-զոյգ, մի մի ծաղկեփունջ բռնած և սկսեցին երգը, որ արձագանք էր տալիս չրջակայ թաւուտներում:

Ժողէֆը շատ յուզուած էր: Նա չիմացաւ թե ինչ պէս ողջունէ երեխաներին և կառքից իջնելիս կարողացաւ միայն ասել.

—Լիւսի, այդ երեխաներին... պատուիր:

Երգից յետոյ քահանայական դասը պաշտօն կատարեց, օրհնեց աղբիւրը, շինութիւնները: Տիրացու Գաբրիէլի թանձր ձայնը ուրտում էր, խնկի ծուխը

բարձրանում էր խիտ քուլաներով. գլխաբաց մի բազմութիւն, հրաշալի օր, ձորի դարաւոր ծառերը մեղմ կերպով օրօրում էին հանդարտ բամուջ, ծառաները վազվզում էին, ամանեղէնների չրխկոցը լաւում էր մեծ, սպիտակ վրանից: Հիացած էին ամենքը. ժողէֆը անդադար լսաչ էր հանում երեսին, նրա երեխաները համբուրեցին Մաշտոցը, Լիւսին լաւ վարձատրեց բահաններին ու տիրացուներին:

Պատրաստ էր նախաճաշը: Ծառաները հրաւիրում էին հիւրերին, բայց շատերը դեռ դիտում էին շինութիւնները, գոմում էին: Տիրացու Գաբրիէլը կանգնած էր աւազանի կողքին, դեռ չը գիտէր՝ արդեօք պիտի արժանանայ բարերարի հետ մի սեղանի վրայ ուտելու հրաւերին թէ ոչ: Մինչեւ այդ նա ամեն մէկի խնդրանքով նորից և նորից կարդում էր գմբէթի ճակատին խոշոր տառերով փորագրած արձանագրութիւնը, ապա մեծ հաճոյքով թարգմանում էր, հասկացնում թէ ինչ էին ասում այդ տողերը: Իսկ տողերը ասում էին. «Այս աղբիւրը, վերակոչեցեալ Սպիտակ, իր հալալ արդիւնքով հանեց և կառուցեց անդուդական բարերար իշխանազն ժողէֆ Պապը և ընծայեց ժողովրդին՝ զբօսանաց և զուարճութեանց աղափաւ: Այս գիրը յաւիտենական անջնջելի յիշատակ է նոյն վսեմաշուք բարերարի, նրա մեծատոհմ կողակից Լիւսի Խաթունի, աստուածասէր զաւակաց Փաննիի, Միշէլի, Սիւդանի և Բօզի»:

Տիրացուն ամեն անգամ աւելացնում էր որ դա իր շարագրութիւնն է:

— Բայց, տիրացու, այս աղբիւրը կար այստեղ, իսկ գրուած է թէ նա է հանել, համարձակուեց ասել մի ձերունի մարդ:

— Հանել է, ի հարկէ, առաջ ինչ էր աղբիւրը...

— Խօջա-Մարտիրոսն է հանել, և ես վկայ եմ, ականատես, շարունակեց ձերունին:— Միասին որբան ենք եկել այստեղ... Աղբիւրը առաջ շատ վերևումն էր,

քարքարուտի մէջ և շատ քչերին էր մատչելի։ Խօջա-
Մարտիրոսը—Աստուած ողորմէ նրա հոգուն, լաւ մարդ
էր—իր ծախսով հողէ խողովակներ դրաւ, այնտեղից
աղբիւրը հանեց այս լաւ տեղը։ Շատ դժուար գործ
էր, և նա բաւական փող ծախսեց։ Մարդու յիշատակը
կորցնելը լաւ չէ...

—Է՛հ, բան չունիս հեգնութեամբ հարցրեց տիրա-
ցուն և ծերունու թեքից բռնելով, առաջ տարաւ, ցոյց
տուեց շքեղ սեղանը և առաց.

—Խեղճ ունիս, նստիր, կեր, խմիր... Ինչի՞դ է թէ
ով ինչ արաւ։

XII

Ամբողջ օրը կեր ու խում էր։ Մարդիկ լիացած,
ապշած էին անօրինակ առատութեան վրայ։ Ոչինչ չէր
խնայում ժողէֆ Պապը. նրա հրամանով հացի կանչուե-
ցան և այն մարդիկ, որոնք հեռուից նայողներ էին։
Նրանց համար առանձին սեղան բացուեց ձորի միւս
կողմում։ Գինին հոսում էր ջրի նման։ Եւ արեգակը
մայր մտնելիս Սպիտակ աղբիւրի ձորը լցուած էր խլ-
լացնող աղմուկով և աղաղակներով։

Իր հիւրերի շրջանում ժողէֆը երկար ճառեց իր
տրամադրութիւնների մասին, առաց որ անելու բան
կայ, բայց մի բանի պահանջներ էլ կան, որ պէտք է
կատարել։ Հասարակութիւնը, որ այդ օրը հարիւր ան-
գամ շնորհակալութիւն էր յայտնել, օրհնել էր, այժմ
այլ եւս խօսք չէր գտնում իր զգացմունքները յայտ-
նելու և միայն ոռնում էր, հաւատացնում որ ինքը
բարեբարի հպատակն է։

—Մեր ձեռքը—բո փեշը, որոտաձայն արտասանեց
Միրզա-բէկը, վերջին անգամ առաջարկելով ժողէֆի և
նրա ընտանիքի կենացը.—մենք խնդրողներ ենք, արած
մեզ համար... Ինչ որ լինի, շնորհակալ սրտով կ'ընդու-
նենք. իսկ վարձահատոյցը Աստուած է...

Ձորի միւս կողմից կեցցէներ, շնորհակալութիւններ էր բղաւում՝ ամբօխը։ Նրա կողմից մի պատգամաւորութիւն ներկայացաւ և յայտնեց խոնարհ յարգանքներ։

— Մեծերին առհասարակ ծառայ ենք, ասացին պատգամաւորները։

— Իսկ դու, Ժօզէֆ աղա, մեր գլխի տէրն ես։

Եւ ամբօխը ցոյց տուեց թէ ինչպէս գիտէ պատուել իր գլխի տիրոջը։

Մթնել էր բոլորովին, երբ Ժօզէֆի ընտանիքը կառք նստեց։ Տիրացու Գաբրիէլը հաւաքեց իր աշակերտներին. թէեւ հաղիւ էր կարողանում ոտի վրայ կանգնել, բայց կարողացաւ կատարել իր ծրագրի վերջին մասը։ Իւրաքանչիւր աշակերտ մի վառած մոմ ստացաւ, և նորից հնչեց տիրացուի յօրինած երգը։ Կառքերը դնում էին շատ դանդաղ։ Նրանց հետեւում էին ձիաւորները։ Իսկ հետեակ ամբօխը, ցրուած մեծ տարածութեան վրայ, «ուռա» էր կանչում, պարեր էր սարքում կառքերի առաջ։

Այդպիսի բարձրաձայն ցոյցերով բազմութիւնը մտաւ դաւառական բաղաբը։ Նա դղրդաց, բռնը, սր արգէն իջնում էր նրա վրայ, փախաւ և տներինց դուրս եկան նոր խմբեր։ Փողոցները լի էին ծայրէ ծայր, կառքերը մեծ դժուարութեամբ էին առաջ գնում։ Նըրանց առջև յաճախ բենգալեան կրակներ էին վառւում, աւելի ևս դրգուելով ամբօխի սքանչելի տրամադրութիւնը։ Իսկ տիրացուի երգեցիկ խումբը դեռ շարունակում էր հնչեցնել։

«Ինձ տուն տուիր, ինձ լոյս տուիր, իմ պարծանք,

Մեծ բարերար, քեզ փառք, քեզ փառք, յաւէտ փառք...»

Հանդէսը կանգ առաւ Ժօզէֆ Պապի բնակարանի մօտ։ Այդտեղ կուտուած բազմութիւնը դեռ երկար աղաղակում էր։ Բարերարը մի քանի անգամ երևաց պատուհանում, շնորհակալութիւններ յայտնեց։ Բայց ամբօխը չէր հեռանում։

Վերջապէս, փողոցի վրայ գտնուող պատշգամբը դուրս եկաւ Միշէլը։ Նա փոխել էր շորերը, այժմ աւելի գեղեցիկ էր հագնուած։

Տիրացու Գաբրիէլը իսկոյն վառեց բենգալեան կարմիր ու կապոյտ կրակներ։ Պատշգամբում առաջ եկաւ Աւետիսը և բարձր ձայնով կանչեց.

— Ժողովուրդ...

Տիրեց լռութիւն։

— Ժողովուրդ, այս փոքրիկ պարոնը նուիրում է համբարին ութ ոչխար և ութ կուժ գինի։ Հացն և ուրիշ պատրաստութիւններն էլ, ի հարկէ, կը լինեն։ Իր անձնական միջոցներից է մեր բարերարի որդին այս նուէրը տալիս. հինգ տարեկան հասակից մի փոքրիկ արկղի մէջ էր գցում այն փողերը, որ իր ձեռքն էին ընկնում։ Ձեզ է տալիս, որ խմէք իր կենացը։

Ամբոխի մէջ ցնծութեան ոռնոց բարձրացաւ։ Աւետիսը խտտեց, բարձրացրեց երեխային, իսկ այստեղ, ցածրում, բզաւում էին, օրհնում, սուրում էին, հըռ-հըռում։

Բաւական դիչեր էր անցել, բայց գաւառական քաղաքի փողոցներում դեռ չէին լռել գոհ և ուրախ մարդկանց ձայները։ Մի տեղ տիրացու Գաբրիէլը կանգնել էր չորս մարդկանց մէջ, չէր թոյլ տալիս որ նրանք տեղից շարժուեն և անդադար կրկնում էր.

— Գինի ուրախ առնէ զմարդ...

XIII

Մի երկու շաբաթ էլ— և Ժողէֆ Պապը դարձաւ գաւառական քաղաքի կուռքը։ Այդ ժամանակամիջոցում տեղի ունեցան երկու մեծ տօնախմբութիւններ։ Տիկին Լիւսին շքեղ երեկոյթ սարքեց տեղական կանացի սեռի համար, իսկ համբարը երկու օր ու երկու գիշեր, Վարդափառի տօներին, Միշէլի անունով ուտում և խմում էր գետակի մօտ, թանձր անտառի մէջ։

Երկու խնջոյքներն էլ, ինչ խօսք, չը տեսնուած բաներ էին: Ասում էին որ տիրացու Գաբրիէլը երկու հատ մեծ ոտանաւոր է գրում, մէկը կանանց կողմից, միւսը համբարի կողմից:

Կանայք խմբուում էին միասին, նկարագրում էին տիկին Լիւսիի զարդարանքները, մի մի թւում էին նրա քարերը, պատմում էին՝ թէ ինչպէս էր բացուած սեղանը, ինչ կերակուրներ, քաղցրեղէններ էին բերում: Բայց հիացմունքի առարկան Փաննին էր: Նա շատ էր աշխատում հայերէն խօսել, բայց չէր կարողանում և ծիծաղում էր: Պատմում էին թէ ինչպէս նա մօտենում էր կանանցից մէկին, մատով ցոյց էր տալիս մի բան և զօռով արտասանում էր. «Սա ի՞նչ է»: Եւ, ստանալով պատասխան, դեռ մի րոպէ սկսում էր սովորել այդ անունը և ապա, յանկարծ թողնելով այդ բանը, դիմում էր ամենքին և ասում էր. «Անուշ արէք»: Նա այդպիսով հրճուանք էր պատճառում ամեն մէկին, և ամենքը երանի էին տալիս այն ծնողին, որ այսպիսի երեխայ կունենայ: Շատ աղջիկներ արդէն սովորել էին Փաննիի, նրա մօր ձևերը. Ժօզէֆ Պապի տան կարգերը օրինակ էին դառնում շատերի համար: Կանայք «մինչև երկինք» շնորհակալ էին տիկին Լիւսիից...

Համբարի քէֆը հօ առասպելական էր: Երկու օր ու գիշեր այդ ահագին բազմութիւնը ոչ մի պակասութիւն չունէր. ուտում էր քնում, էլի վեր էր կենում, էլի ուտում էր, խմում: Ամբողջ գոյլերով գինի էին թափում հարբածների գլխին. մարդիկ գրազ էին գալիս թէ ով կը կարողանայ ուտել ոչխարի մի աղբը կամ դմակի կէսը: Տանողը տանողի ետեից էր. փորիկ գիւղը, որ այդտեղից հեռու չէր, համբարից պակաս չը լիացաւ: Բայց և այնպէս, քէֆի վերջում մնաց հացի և այլ ուտելիքների բաւական պաշար, որ բաժանեցին աղքատ արհեստաւորներին: Եւ երբ մարդիկ այլ եւս ուտելու և խմելու ոյժ չունէին, համբարի դասերը իրանց դրօշակներով եկան, կանգնեցին Պապի պա-

տուհանների առաջ. զուռնան ածում էր, պարողները բազմաթիւ էին, իսկ սրտագին շնորհակալութիւնների ցոյցերը անսպառ:

Տօնախմբութիւնների միջոցին մոռացուել էին բոլոր ցաւերը: Պատմում էին որ ժամհար Մելքումը, այդ ուրախութիւնները պատեհ առիթ համարելով, գնացել էր իրան պատժողի տունը և այնտեղ յայտնել էր որ իր ընտանիքը ութ հոգուց է բաղկացած. հաց չը կայ, մուրալուց ամաչում էր ծերունին, ուստի և խնդրեց իր անկիւնը եկեղեցու դռների մօտ: Բայց նրան ճանապարհ դրին կոպտութեամբ: Պատմում էին այս անցքը, բայց ո՛վ էր ուշադրութիւն դարձնողը: Ամբողջ օրը թէ տներում, կանանց մէջ և դրսում, տղամարդկանց մէջ, խօսքը խնջոյքների մասին էր: Ժամհար Մելքումը իսպառ մոռացուեց:

Նոյն կերպով հասարակ և բնական երեաց և մի այլ լուր, որ արագութեամբ տարածուեց և մի քանի օրում իրողութիւն դարձաւ: Տիրացու Կաբրիէլը բահանայ էր ձեռնադրւում: Այդպէս էր կամեցել բարեւարը:

Միայն այս հանգամանքը բաւական էր որ մարդիկ հասկանան թէ ինչ հրաշագործ ոյժի տէր է Ժողէֆ Պապը: Տիրացու Կաբրիէլը արդէն երկու տասնեակ տարի էր, ինչ սպասում էր բահանայութեան: Բայց բահանայութիւնը տիրացուի համար անկարելի բան էր—այսպէս էին վճռել ամենքը: Այժմ պատմում էին որ Պապի մի հեռագիրը երեք օրուայ մէջ վերացրել էր բոլոր դժուարութիւնները: Համաձայնութիւնը կատարեալ էր, և տիրացուն մնում էր ճանապարհուել նշանակած տեղը՝ իր երազած աստիճանը ստանալու համար:

Կային, սակայն, մարդիկ, որոնց դէմքերի վրայ նկատւում էր դժգոհութիւն: Այդ արդէն չափազանցութիւն է, հաւատացնում էին նրանք մեծ ափսոսանքներով:

Այդպիսիների հետ էր մի օր խօսում Քարհանեանը։

— Թէեւ դա իմ անմիջական պարտաւորութիւնը չէ—ասում էր նա—բայց ես կանեմ։ Մի խնդրագրով դիմենք հոգևոր վարչութեան, բացատրենք որ անհնարին է մի այդպիսի դործ կատարելը։ Քանի առաջնորդների օրով արժարժուել է այդ խնդիրը և ամեն անգամ բացասութեան է արժանացել։ Քննութիւններ են կատարուել, հաստատուել է որ այդ մարդը նոյն իսկ մարմնական արատ ունի. իսկ հոգեկան արատները հօ ամենքին են յայտնի։ Նա չէ, որ քնում է գինեւորներում... Ես հաւատացած եմ որ մեր աւագ քահանան Տէր-Թումասը, մեզանից շատ է հակառակ այդ բանին...

Խօսեցին Տէր-Թումասի հետ։ Նա չը ծածկեց որ ինքն էլ անբաւական է. բայց ազնարկներով հասկացրեց որ աւելորդ է հակառակութիւնը, քանի որ միջնորդողը ազգային բարերարն է։

— Նրան կը լսեն և ոչ թէ ձեզ, հազիւ կարողացաւ արտասանել տէր հայրը։

Դա ոչինչ չէր նշանակում։ Եւ Քարհանեանը ասում էր.

— Մենք, այնուամենայնիւ, մեր պարտքը պիտի կատարենք... պիտի բողոքենք։

Այդ արդէն շատ մութ, անհասկանալի միտք էր։ Եւ նոյն օրը երեկոյեան միայն չորս հոգի էին կրկնում այդ միտքը։

Քարհանեանը փորձեց համոզել իշխան մարդկանց։ Արանք էլ հաստատեցին, որ ճիշտ է, տիրացու Գաբրիէլը քահանայ դառնալու ոչ մի իրաւունք չունի։ Բայց աւելացրին.

— Մենք այստեղ ձայն չունենք։ Քահանան աւելի համբարին է հարկաւոր. իսկ համբարը նրան ուզում է, որովհետեւ այդպէս է կամենում Ժօզէֆ Պապը։

XIV

Համբարը, իսկ որ, այդպէս էր դատում: Նա հասկանում էր իր օգուտը: Այն օրը, երբ տիրացու Գարբիէլը ճանապարհ ընկաւ նշանակած տեղը, մեծամեծներին և համբարի ներկայացուցիչներին գումարած մի փոքրիկ ժողովի առաջ Աւետիսը պարզ կերպով յայտնեց, որ Ժօզէֆ Պապը ընդունում է հասարակութեան աղաչանքը: Այդ օրուանից նա տալիս է մի գումար՝ հասարակութեան վրայ ծանրացած տուրքերը թեթեւայնելու համար:

Ժողովը իր ցնծութիւնները յայտնեց:

— Բայց, աւելացրեց Աւետիսը, նա չէր կամենայ բարերարութիւն անել մի տեղի, ուր նրա կամքը կատարել չէ ուզում:

Աւետիսը չը յայտնեց թէ ինչ կամք է դա, այլ առաջարկեց մի հինգ հոգի ընտրել, որոնցից երեքը անպատճառ արհեստաւոր պիտի լինեն, որպէս զի դրանց հետ խօսէր բարերարը:

Պատգամաւորները իսկոյն ներկայացան:

— Պակասութիւններ չատ ունենք—այսպէս սկսեց Ժօզէֆը:— Ես գիտեմ, ամեն ինչ գրել եմ, հաշուել եմ: Այժմեան ձեր պահանջները դատարկ բաներ են, և ես հէնց այժմ էլ կը կարգադրեմ: Բայց ես մտածում եմ աւելի մեծ, աւելի օգտակար գործի մասին: Աստուծու կարող օգնութեամբ այդ էլ կը լինի, յետոյ, մի ուրիշ ժամանակ: Այստեղ մարդ չը կայ, խորհրդատու, հասկացնող մարդ եմ ասում:

Օրհնեցին նրան, նրա գործը, տունը, միտքը:

— Միայն ինձ զարմացնում է մի բան, — կծու, համարեա բարկացած ձայնով շարունակեց նա. — Ես ձեզ լաւութիւն եմ անում, իսկ դուք ինձ հակառակ էք...

— Աստուած մի արասցէ, սարսափած բացականչեց պատգամաւորներից մէկը:

Իսկ մնացածները սկսեցին հաւատացնել, որ այդպիսի բան չը կայ և չի լինի:

—Կայ, կայ, դուք չէք հասկանում: Ձեր հասարակութեան ներկայացուցիչը, նա, որ ձեր բերանն է համարում, ինձ սաստիկ հակառակ է... Այդ չէ նշանակում որ դուք ամենքդ էք ինձ թշնամի: Հասկանալի պիտի լինի որ ես իմ հակառակորդներին լաւութիւն անել չեմ կարող...

Հարուածը շեշտակի էր: Լսողները հասկացան թէ ում մասին էր խօսքը և յանկարծակիի դալով, գլուխները կախ արին յանցաւորների նման և ասելու խօսք չը գտան:

Ժողէֆը կանգնեց. աղերսաւորների խոնարհ ու բոլթ դէմքերը աւելի ևս գրգռեցին նրա բարկութիւնը և նա շարունակեց, յօնքերը միտելով.

—Գնացէք, առաջ ձեզ դրստեցէք, յետոյ մի բանի սպասեցէք... Զիմանաք թէ այստեղ երեխաներ կան, որոնց կարելի է խաբել: Այդ ամբարտաւանը, որին դուք ձեր գլուխն էք անուանում, չը բարեհաճեց ներկայանալ ինձ: Գնացէք...

Բայց պատգամաւորները չը կարողացան շարժուել: Սրտի դառնութեամբ նրանք տեսան որ բարերարը բաց արաւ հարեւան սենեակի դուռը և անյայտացաւ: Դահլիճում տիրած ծանր լռութեան մէջ հինգ դէմքեր միմեանց էին նայում շուարած: Հարկաւոր էր մի խօսք, որ հանէր նրանց այդ դրութիւնից և այդ խօսքը գլուխը մեծագլուխ Յարութիւնն էր:

—Լաւ էշեր ենք եղել, ասաց նա և միւս ընկերները մի քիչ կենդանացան, սկսեցին շարժուել, հասկանալ:

—Տեսնում էք, շարունակեց խօսողը,—ինքներս երբէք չէինք հասկանայ այս հասարակ բանը: Մահակ է հարկաւոր, որ զարնուի մեր ճակատին. այդ ժամանակ մենք կը հասկանանք...

Ամենքը համաձայն էին որ այդպէս է: Բայց ինչ անեն:

Տեղի ունեցաւ մի կարճ խորհուրդ։ Ընդունուեց Յարութիւնի առաջարկութիւնը — չը հեռանալ այստեղից, խնդրել, աղաչել, որովհետեւ ահագին գործ է փչանում։

Նրանք կանգնած սպասում էին, իսկ տան մէջ ոչ մի շարժողութիւն չէր նկատուում։ Մեծագլուխ Յարութիւնը ոտների մատների վրայ մօտեցաւ դահլիճի այն դռներին, որոնք տանում էին դէպի միւս սենեակները, ականջը դրեց բանալի ճեղքին և յուսահատութեամբ շարժեց իր մեծ գլուխը։ Բոպէներ անցան, պատգամաւորների համբերութիւնը սպառուելու վրայ էր, նրանք դատապարտում էին իրանց, հայհոյում։

— Վերջապէս գտան ելքը։ Տան միւս ծայրից դալիս էր խոհարարի դանակների ձայնը։ Նա միւս էր ծեծում։ Այդ ձայնը հանեց ներկայացուցիչներին դահլիճից, տարաւ մինչև խոհանոց։ Խոհարարը ուշ ուշադրութիւն դարձրեց իր այդ այցելուների վրայ։

— Խնդրում ենք բեզ, — ասաց Յարութիւնը, երբ նա դէն դրեց դանակները և երկու քայլ առաջ եկաւ, մի կերպ արտ, որ իմաց տրուի մեծ աղային թէ մենք երկու խօսք ունինք ասելու։

— Իսկ դուք ո՞վ էք։

— Հասարակութեան ներկայացուցիչներ։

Խոհարարը աշխարհ տեսած մարդ էր և մանաւանդ չատ բան սովորել էր ժողէֆ Պապի խոհանոցում, ուր ծառայում էր երկար տարիներից ի վեր։ Հպարտութեամբ ձեռքը դնելով կողքին, նա մի քանի հարցեր տուեց այդ մարդկանց, որոնք պատասխանեցին յարգանքով, վերին աստիճանի քաղաքավարի կերպով։ Նա պատմեց թէ որքան լաւ և միևնոյն ժամանակ խիստ մարդ է ժողէֆ Պապը, ինչեր է նա արել և ինչեր կարող է անել։ Պատգամաւորները խնդրեցին նրա աջակցութիւնը՝ դժուար դրութիւնից դուրս գալու համար։ Խոհարարը ի նշան բարեհաճութեան գլուխը երկու ան-

դամ շարժեց, ոլորելով իր հաստ բեղերը և ապա մատով ցոյց տալով մի դուռ, ասաց.

—Երկու անգամ խփեցէք, այնտեղից մարդ դուրս կը գայ:

Յոյց տուած տեղը ծառայի սենեակն էր: Երբ նա երևաց շէմքում, խոհարարը հասկացրեց նրան թէ ինչ պէտք է ասել աղային: Ներկայացուցին երբը նորից դահլիճ մտան: Երկար սպասեցին նրանք և երբ, վերջապէս, բացուեց դուռը, նրանք գլուխ տուին և միմեանց ետևից ասացին.

—Մեզ ներիր, խնդրում ենք... Ձեներ հասկացել... Մեր մեղքն է. և դժուար բան չէ, նրա լեզուն մենք կը կտրենք:

—Նա անաստուած է, ասաց ժողէֆը նոյն խիստ եղանակով:

—Ճշմարիտ է, նա մեծ պատին ու Ձատկին էլ ժամ չէ գնում, հաստատեց Յարութիւնը:

—Նրա բեռին լուծերական է: Ի՞նչպէս դուք հայ բրիտոնեայ լինելով, այդպիսի մարդուն այնքան բարձր պաշտօն էք տուել: Մանաւանդ որ նա այստեղացի էլ չէ. նրա պապը, լսել եմ, Խօյից է եկել...

—Ճշմարիտ է, աղա... Մեզ ներիր... Անհասկացող մարդիկ ենք, բռի ապրած, բռի մեծացած:

—Իմ խօսքը խօսք է, լաւ իմացէք: Մինչև որ նա չը հեռանայ ձեր մէջից, ես ոչինչ չեմ կարող անել: Երկուսիդ մէկը. կամ ինձ կամ նրան...

—Բացի բեղանից ոչ որի չենք ճանաչում:

—Գնացէք, կը տեսնենք...

Այս խօսքերը արդէն մեծ յոյս էին ներշնչում պատգամաւորներին. և նրանք այլ ևս աւելորդ համարեցին կանգնել ու աղաչել...

XV

Խռովութիւնը առաջին օրերում սողում էր գաւա-

ռական խուլ քաղաքի նեղ ու ուրուռն փողոցների ծայրերում: Նա դեռ թոյլ էր, խեղդուած շշուկների մէջ էր մի դժգոյն կերպարանք ստանում: Շատերն էին նրանից երես դարձնում, բայց նա գնալով մեծանում էր մտնում ամեն անկիւն: Վարակումը սաստկացաւ, երբ նա հեռաւոր անկիւններից անցաւ հրապարակը, խուլ քրթմնջիւնից դարձաւ պարզ խօսք: Աշխատողները քիչ չէին. նրանք արծարծում էին անթեղի մէջ ծածկուած կայծերը և մի կարճ միջոցում պատրաստ էր մարդկանց մի բազմութիւն...

Պ. Քարհանեանը ուղիղ քայլերով դնաց այդ հոսանքի դէմ: Նա պատասխանում էր, ջրում էր, ծաղրում էր: Բայց խռովութիւնը հարիւր բերան էր ստացել: Ժողովուրդը... այժմ մի խօսուն մեծութիւն էր: Պահանջում էր որ Քարհանեանը հեռանայ հասարակութեան բարիքի ճանապարհից, ուր խոչընդոտ է հանդիսանում, յայտնում էր որ նա հարկաւոր չէ: Ազմուկը սաստկանում էր, որքան սաստիկ էր խօսում հասարակութեան ներկայացուցիչը: Նրան վիրաւորում էին կոշտութիւններով, նրա վրայ յանցանքներ էին դնում: Բայց նա չէր տատանւում:

—Այդքան հեշտութեամբ ես չեմ ընկնի, ասում էր նա.—ով ուզում է որ հեռանամ, նա պիտի շտապէ հաստատել թէ որն է իմ մեղքը: Ես մի օր էլ չեմ մնայ, երբ ապացուցուած կը լինի որ մեղաւոր եմ:

Հաստատել, ապացուցանել... Բայց ինչպէս: Քարհանեանը աւելի համարձակ, աւելի անխնայ էր դառնում օրէցօր: Նրան մեղադրում էին իբրեւ հասարակութեան թշնամու. բերում էին փաստեր, պատմում էին այն ամենը ինչ լսել էին, ինչ ճշմարիտ էր: Իսկ մեղադրուողը խօսում էր անզուգական բարեբարի մասին մի լեզուով, որ սարսափ էր ազդում: Այդ հարուստն է պատճառը. այդ հարուստը երկու կողմէի է տալիս ու մի պուղ խունկ պահանջում: Նրանից բան

չի դուրս գայ. նրան իսկապէս բարերարուած մարդիկ չեն հարկաւոր, այլ էժան երկրպագուններ:

Այդ մերկացումները սաստկացնում էին մարդկանց զայրոյթը: Հակառակորդները բազմանում էին անդադար, ոչ ոք չէր կարողանում անտարբեր լսել թէ ինչպէս չարախօսում են մեծ մարդուն, այդքան հռչակուած հարուստին: Երախտագիտութեան զգայմունքը կատաղութիւն էր յարուցանում Քարհանեանի դէմ: Ի՞նչպէս. Ժողէֆ Պապը շնորհ անէ ու այսանդ գայ ամիսներով ապրելու և նրա դէմ քարեր արձակեն: Եւ ով է արձակողը:

— Դա ուզում է քանդել մեր տները... դրա համար մենք ոչինչ ենք: Ի՞նչ կայ դրա համար. անաստուած մարդ է, լութերական քեռի ունի, մեզանից չէ, մեր ցաւին անտեղեակ է...

Քարհանեանցի անունն էլ չէին տալիս: Այդ խօսքերը օր օրի վրայ դառնում էին հասարակական ճշմարտութիւն: Ժողովներ էին սարքւում Աւետիսի տանը, ուր հաւաքւում էին արհեստաւորները: Հասարակութեան մեծամեծները աւելի յաճախ այցելւում էին բարերարին և համոզւում օր մինչև Քարհանեանը չը հեռանայ, հասարակութիւնը զրկուած պիտի մնայ շատ բարիքներից: Յիշեցին օր մոռացութեան էին տուել մի դասակարգ, մանրավաճառներին: Դրանք համբարութիւն չունէին. և դրանց շտապեցին առանձին ուղարկել գետի ափը կեր ու խումի:

Իսկ նա, օրի դէմ այսքան պատրաստութիւններ էին տեսնում, առանց շտապելու, առանց շփոթուելու մտածում էր թէ ինչ հակահարուած կարող է հանել իր այնքան ուժեղ հակառակորդի դէմ: Մի բանի օր շարունակ նա աշխատում էր մի ծրագրի վրայ. և երբ բոլորովին պարզ ու վստահելի դարձաւ ենթադրութիւնները, նա գումարեց ժողով բոլոր դասակարգերի մարդկանցից: Նա հաւատում էր խօսքի ոյժին, համոզուած էր որ բացատրութիւնները, իրերի լոգիկան կը

լուսաւորեն շատ մտքեր և բաց կանեն շատ աչքեր: Թէև շատերը չընդունեցին նրա հրաւերը, բայց նա բաւական համարեց և այն բազմութիւնը, որ թափուել էր դպրոցի մեծ սենեակը և բղաւում էր:

Վերջացնելով խօսակցութիւնը իր երկու-երեք ընկերների հետ, Քարհանեանը դարձաւ ժողովին և ասաց.

— Ինչ մեղադրում են որ ես չեմ թոյլ տալիս մի հարուստ պարոնին վերցնել իր վրայ հասարակական տուրքերի մի մասը: Ես կամենում եմ ցոյց տալ ձեզ, որ մեզ հարկաւոր չէ այդ հարուստի ողորմութիւնը: Ես գտել եմ միջոցներ, քոլորովին կողմնակի աղբիւրներ, որոնցից կարող ենք հանել այդ տուրքերը և ձեզանից ոչ մէկը ոչինչ չի տայ: Այդպէս էիք դուք կամենում և այդպէս էլ կարելի է անել:

Դիմելով իր ծրագրին, նա ասաց որ գաւառական խուլ քաղաքը ունի իր սեփական հողերը, բայց դրանցից օգտւում են մասնաւոր անհատներ. ամեն մէկը խլել է մի կտոր հող, կամ ծառեր է տնկել կամ բանջարանոց է շինել և օգուտներ է ստանում: Կան ընդարձակ արօտամարդեր. դրանց խոտը հասարակութեան հարստութիւնն է, որը խլում են զանազան մարդիկ. այսպէս, միայն Միրզա-բէկը քաղաքային հողերից այնքան խոտ է հաւաքում, որ կարողանում է տեղային կօղակների ձիաների խոտը տալ և ստանում է 725 ռուբլի: Իւրաքանչիւր մարդ, որ չունի սեփական տուն, վարձ է տալիս նրան, ով ունի: Այդպէս պիտի լինի և հասարակական սեփականութիւնը: Անհատը պիտի վարձ տայ հասարակութեան, որովհետեւ հողերը հասարակական են, իսկ անհատը հասարակութիւն չէ և հողերը պատկանում են ամենքին և ոչ թէ մէկին:

Նա հանեց մի թուղթ, կարդաց մի քանի թուանշաններ, որոնք ցոյց էին տալիս թէ կարելի է բաւական մեծ եկամուտ ստանալ:

Լուութիւնը, որ, վերջապէս, տիրեց սենեակում,

մի քանի մարդկանց ուշադրութիւնը դէպի այդ հաշիւները բարեյաջող նշաններ էին. նոյն իսկ մի քանի խրախուսական բացականչութիւններ լսուեցան: Այդ պատճառով Քարհանեանը դիմեց մի շատ եռանդուն և համոզիչ շեշտի:

— Ինքներդ դատեցէք, ասաց նա և լռեց:

Սկսուեց ամբօխի դատը: Դա մի խառն աղմուկ էր, որի մէջ անհնարին էր մի բան հասկանալ: Ամեն մէկը աշխատում էր մի խօսք ասել, ձայն հանել: Կարելի էր բարեհաճ տրամադրութեան նշաններ էլ նկատել մի քանի դէմքերի վրայ և մի քանի խօսքերի մէջ: Կարելի էր ենթադրել թէ թուանշանները իրանց գործն են կատարել և Քարհանեանը կուսակիցներ կունենայ: Բայց ամբօխը—ջրի մակերեսոյթ է, որին երբեք մէկ ամեն մի բամբ: Մի քանի բողբոջ յետոյ նա սկսեց ցոյց տալ աւելի որոշ դէմք: Կային մարդիկ, որոնք անցնում էին Քարհանեանի ունկնդիրների շարքերով, ամեն մէկին մի բան էին ասում, յորդորում էին: Տրամադրութիւնը փոխուեց:

Քարհանեանը, տեսնելով որ աղմուկը անվերջ պիտի լինի, բարձրացրեց իր ձայնը:

— Կարճ կարենք, ասաց նա:— Կամենոմ էք դուք ձեր սեփական միջոցներով ձեր կարիքները հոգալ: Ձեզ հարկաւոր չէ դրա համար աչք դնել ուրիշի ողորմութեան: Դուք ազատ կը լինէք ձեր գործերի մէջ, ոչ ոք չի ասի թէ ձեր բարեբարն է և ձեզ հրամաններ չի տայ: Կամենոմ էք:

Նա նկատեց դրական պատասխանի նշաններ անող մի քանի ցոյցեր: Բայց դրանք անհետացան այն բարձր աղաղակների մէջ, որոնք գալիս էին մի խմբից,

— Ձէ, չենք ուզում:

— Ես ձեզ ցոյց տուի միջոցներ:

— Դու ուզում ես նոր հարկ դնել մեզ վրայ, ասաց գինեւաճառ Մարգարը:— Օ, դու ամեն գիշեր մտածում ես թէ ինչպէս քերթես մեր կաշին:

—Բայց սա հարկ չէ, փորձեց նորից հասկացնել Քարհանեանը:

—Էլ ինչպէս է լինում հարկը. հօ նա եղջիւրներ չէ ունենում... Ումնից պիտի դուրս գայ քո հաշուած վարձը. չէ՞ որ դարձեալ մեր մարդկանցից:

Խառն աղաղակները հասկացրին որ մեծամասնութիւնը այդպէս է կարծում:

— Դուք ձեր օգուտը չէք հասկանում, յուզուած ձայնով բացականչեց Քարհանեանը:

— Ճիշտ է, ասացին այս ու այն կողմից. — ճիշտ է, մենք յիմարներ ենք... մեր ներկայացուցիչն էլ պիտի յիմար լինի մեզ պէս:

— Խելքը միայն բռնն է... դու չես հաւանում մինչեւ անգամ Ժօզէֆ Պապին...

— Այդ ո՞վ ասաց, հարցրեց մեծագլուխ Յարութիւնը, աչքերով որոնելով այդ խօսքերը արտասանողին. — Շատ լաւ ասաց, ես ու իմ հոգին, շարունակեց նա, — ամեն մէկը կարծում է թէ ինքն է խելօքը: Բայց մենք յիմար չենք, մենք մեր օգուտը աւելի լաւ ենք հասկանում: Մենք ուզում ենք որ ուրիշի փողը գայ, մտնէ մեր մէջ, դրսից այսպէս բաշել ենք ուզում:

Եւ նա երկու ձեռքով ցոյց տուեց թէ ինչպէս են դրսից բաշում, բերում:

— Ուզում ենք, ուզում ենք, կանչեցին շատերը:

— Բայց ձեզ ձրի փող չեն տայ, կծու կերպով արտասանեց Քարհանեանը:

— Տալիս են, եթէ դու չը լինես:

— Միայն այդ է իմ մեղքը:

— Ո՛չ, շատ մեղք կայ. վեց ամիս է, դու մեզ հանգըստութիւն չես տալիս:

— Վատտակած էք, այո, տեսնում եմ: Երեւի դուք շատ էիք նեղանում, երբ ես օր ու գիշեր որոնում էի հասարակական կորած փողերը: Ես գտայ գողերին. դրանցիցը մէկն այն է, որ այժմ նստած է ձեր բարերարի կողքին... Նրա անունն է Աւետիս: Կերել է այդ

Աւետիսը ձեր հասարակութեան փողերը, հաշիւների մէջ ցոյց տալով թէ ապառիկ հարկեր են մնացել, այն էլ անյոյս ապառիկ։ Եւ այդ գողացած գումարը նորից բաժանել էին ձեզ վրայ, միայն ձեզանից էին պահանջում, որովհետեւ ձեր մեծամեծները տեղեակ էին այդ բաջագործութեան և համաձայնուեցան լուռ մնալ, եթէ իրանցից ոչինչ չը պահանջեն, ես էի որ երկու ամիս շարունակ քրքրում էի այդ կեղտոտ գործը, մի առ մի հաստատեցի որ այդքան ապառիկ հարկ չէ մնացել. ես խայտառակեցի Աւետիսին և այն օրից նա ձեր պարտականն է և իմ թշնամին։ Այսօր նա վրէժ է հանում ձեր բարերարի օգնութեամբ...

Ամենքի տեղ խօսեց ոսկերիչ Գրիգորը։

—Մեր մարդը մեզանից օգուտ է ստացել. ոչինչ վնաս չը կայ դրանից։ Նա յայտնի վաճառական էր, վնասուեց։ Մենք չենք կարող նրան ոտի տակ տրորել. կերել է մեր փողերը, իսկ նա էլ մեզանից մէկն է։

—Բայց դու հարիւր բուբլի էլ չը զիջեցիր նրա պարտքից, բոլորը ստացար, տոկոսներով։ Հասարակութեան փողերով բարերարութիւն անել չէ կարելի...

Մեծագլուխ Յարութիւնը շտապեց յայտնել ներկայ հողոյներին, որ Քարհանեանը այս ժողովը հրաւիրել է ամեն մէկին խայտառակելու համար։

—Հիմա էլ հերթը մեր աղա Գրիգորին հասաւ, ասաց նա.—մի հարցնող լինի, թէ քո ի՞նչ գործն է... Մենք գիտենք, մենք...

Այդ յանդիմանութեան հետեւեց ամբոխի խուլ աղմուկը։ Լսում էին ձայներ. «մենք գիտենք, մենք»...

—Մեծագլուխ Յարութիւն, կանչեց Քարհանեանը,—դու էլ շատ մաքուր չես հասարակական փողերի հաշիւներում. քեզ աւելի ձեռնտու է լռելը։

Յարութիւնը սաստիկ վիրաւորուեց և սկսեց հայհոյանք թափել այն մարդկանց գլխին, որոնք յօժարութիւն են ունեցել գալու այստեղ և լսելու լուծերա-

կան քեռի ունեցող խոյեցուն: Բարձրացաւ մի անհընարին ժխոր: Քարհանեանը վերցրեց գլխարկը և տրհամարհական հայեացքով չափելով հասարակութեան գլխաւորներին հեռացաւ, ասելով.

— Դուք ձերն արէք, ես — իմը:

Բայց հասարակութեան արածը աւելի կտրուկ էր: Արդէն այնքան սաստկացել էր գրգռումը, որ Քարհանեանը լաւ էր համարում մեծ մասամբ տանը մնալ: Այդ միջոցում կազմուեց հանրագիր, որ ծածկուեց բազմաթիւ ստորագրութիւններով: Դաւառապետին ներկայացաւ մի մեծ պատգամաւորութիւն, որ յայտնեց մի շարք գանգատներ դեպուտատի դէմ. նա անաստուած է, նա խռովարար է, վտանգաւոր խօսքերից չէ փախչում: Հասարակութիւնը ատում է նրան և եթէ նա մնայ պաշտօնում, հետեւանքների համար ոչ որ պատասխանատու չէ:

Ժողէֆ Պապն էլ անձամբ տեսակցութիւններ ունեցաւ, աշխատեց ուր և ինչպէս հարկաւոր էր:

Հարցը վճռուեց կարճ միջոցում: Քարհանեանը հրաժարական չը տուեց, բայց նրան արձակեցին և նա գանգատ ներկայացրեց այդ կարգադրութեան դէմ, պահանջելով որ իր յանցանքը ապացուցուի: Ասում էին թէ նրան կ'աջողուի իր պատիւը վերականգնել և նոյն իսկ պատժել իրան զրպարտողներին: Բայց այդպիսի ելքը, թէ լինէր էլ, ոչ ոքին չէր վախեցնում: Աւետիսը արդէն կազմել էր նրան վերջնականապէս լուեցնելու ծրագիրը, որ հաւանութիւն էր դառն ժողէֆ Պապի կողմից: Դա մի շատ ազդու միջոց էր և եթէ դորժադըրուէր, Քարհանեանը կը ձերբակալուէր և կը զրկուէր նոյն իսկ կալուածատիրոջ կառավարչի պաշտօնից...

XVI

Նորընծայ, Դաբրիէլ բահանայի անդրանիկ պատարագը նուիրուած էր ժողէֆ Պապի ամբողջ տոհմի հին և նոր ննջեցեալների յիշատակին:

Այդ օրը մեռելահաց տրուեց աղքատներին: Պատարագիչ քահանան նստեց սեղանի գլխին և մինչև վերջը բոլոր սեղանակիցներին խմեցնում էր բարերարի կենացը: Ճաշկերոյթը տեղի ունէր եկեղեցուն պատկանող մեծ պարտիզում: Իսկ բարձր դասը ճաշում էր ժողէֆի տանը: Ներկայ էր ամբողջ քահանայական դասը. բարեմաղթութիւններին վերջ չը կար: Տանտէրը շնորհակալութիւններ էր անում, խրատում էր:

Նա յայտնեց որ իր գնալու ժամանակն է: Գնում է, բայց չի մոռանայ իր հայրենիքը, եթէ հայրենիքն էլ իրան չի մոռանայ: Առ այժմ նա արտայայտեց մի ցանկութիւն. — Քարհանեանի տեղ պէտք է ընտրել Աւետիսին:

Հանդիսականները պլշեցին: Հաւատացող դեռ չը կար. հանաք էին կարծում:

— Ես հասկանում եմ թէ ինչ եմ ասում, շարունակեց ժողէֆը. — պ. Աւետիսը լի ու լի արժանացել է իմ համակրանքին, նա գիտէ ուղիղ ճանապարհը, նա չէ սխալուում: Երկու ամսից աւել է, ես նրա հետ բարեկամութիւն եմ անում (նա առանձնապէս շեշտեց «բարեկամութիւն» բառը) և... շատ շնորհակալ եմ: Հասարակութիւնը եթէ կատարէ իմ ցանկութիւնը, իր համար լաւ կ'անէ: Իմացէք միանգամից, որ ես ձեր պարտականը չեմ, ձեզ մուրհակ չունիմ տուած. իմ կամքը իմ փողի հետ է. ընդունում էք...

Սեղանակիցները, շնորհակալութիւններ յայտնելով, համաձայնութիւն տուին:

— Համաձայն եմ և ես, պատասխանեց ժողէֆը. — ես կ'ունենամ այստեղ իմ մարդուն և կը լսեմ նրան:

Ոչ ոքի համար գաղտնիք չէր թէ ով կը լինի նրա մարդը, բայց և այդպէս, Միրզա-բէկը շնորհակալութիւն արաւ ամբողջ հասարակութեան, մեծի ու փոքրի կողմից:

Այդ ժամանակ ժողէֆը աւագ քահանային հրաւիրեց միւս սենեակը: Մի ըրպէից յետոյ նրանք էլի վե-

րադարձան և քահանայական դասը կատարեց մեռելներին յիշատակութեան պաշտօնը: Վերջացնելով աղօթքը, աւագ քահանան ճառ ասաց.

—Սիրելի ժողովուրդ: Մեր մեծանուն և անդուգական բարերար Ժողէֆ Պապը նուիրում է մեր հասարակութեան երեք հարիւր ընդլի: Այս մասին ծանուցումներ կը լինեն բոլոր եկեղեցիներում և շնորհակալութեան ուղերձ կը տպագրուի «Սոխակի» մէջ: Սա, ի հարկէ, այն ամենը չէ, ինչ մեզ համար մտադիր է անել մեր պայծառափայլ հայրենակիցը: Մենք ինքներս պիտի ցոյց տանք թէ ինչի ենք արժանի—այսպէս ինձ հասկացրեց անդուգական բարերարը, երբ մի քանի ընդհանուր խօսում էինք միւս սենեակում: Ուստի քահանայական պաշտօնովս յորդորում եմ ձեզ ամենքիդ սիրով և միաբանութեամբ ապրել, հաշտ մնալ, երկայնամիտ և համբերող լինել և միշտ յիշել որ հեռուում կայ մեր բարի անունն նախանձախնդիր մի այնպիսի մարդ, որպիսին է աշխարհածանօթ Ժողէֆ Պապը: Աստուած ի փառս իւրում ընդունեսցէ այս առատաձեռն բարերարութիւնները, որոնցով նա այնքան ժամանակ մեզ լիացրել է:

Ամեն մէկը մօտեցաւ Ժողէֆին, սեղմեց նրա ձեռքը և լիովին շնորհակալութիւններ յայտնեց: Վերջին խօսքը բարերարինն էր, և նա ասաց.

—Մտքումս շատ բաներ կան: Աստուած կանչեցէք որ կարողանամ անել: Երեք հարիւրը կը յանձնուի պ. Աւետիսին, որ կը գործադրէ այդ գումարը իր ձեռքով, ձեր ցանկութեան համեմատ. դրա համար էլ հարկաւոր է որ նա լինի ձեր ղեպուտատը:

Հետեւեալ երկու օրը գաւառական քաղաքի վրայ ծանրացել էր մի ինչ-որ դժգոհութիւն: Ամեն բերան հիասթափուլէն էր արտայայտում.

—Ի՜նչ... էլի Աւետիս: Հօ հաղիւ էինք նրանից ազատուել:

Եւ յիշատակում էին Աւետիսի գործերը, քննում էին թէ ինչ տեսակ մարդ է նա:

—Նրա երեսի վրայ կաշի չը կայ, մարդու կաշի, մսի կաշի: Նա կը ծախէ մեր տները, մեր երեխաներին:

Բայց այդպէս խօսողները լռում էին, երբ գալիս էր Ժօղէֆ Պապի անունը: Բարերարի կամքն էր... ո՞վ կարող էր հակառակուել:

Ինքը, Աւետիսը, ման էր գալիս ուրախ ու անհոգ. ծիծաղում էր, ծիծաղեցնում:

—Առաջին մարդիկ դարձանք ես էլ, Տէր Գաբրիէլն էլ: Ո՞վ կը կարծէր... Ճիշտ է ասած. «քարը, որ անարդեցին շինողները, եղաւ անկիւնի գլուխ»: Մեղ չէին հաւանում, բայց երկնքում Աստուած կայ... Այսուհետեւ շատ կը հաւանէք մեզ. մեր պակասութիւններից մի հատն անգամ չէք տեսնի...

Ոմանք հարցնում էին.

—Ի՞նչ պիտի անես, Աւետիս, եթէ էլի չը հաւանենք:

—Ի՞նչ պիտի անեմ, պատասխանում էր նա ծիծաղելով. —մի խեղճ մարդ եմ, բայց իմ մի նամակից կը լինի կախուած ամեն ինչ: Ողորմի իմ հօրը, որ գրել-կարդալ է սովորեցրել ինձ: Կը գրեմ «հա», կը լինի «հա», կը գրեմ «չէ», «չէ» էլ կը լինի...

Մի երեկոյ Տէր Գաբրիէլը բռնեց Աւետիսին հրապարակում և քաշելով նրան մի կողմ, ասաց.

—Մարդկանց սրտերը ճարեցնում ես, խենթ. գոնէ սպասէիր որ այդ փողի տոպրակը հեռանայ...

Աւետիսը ծիծաղեց:

—Ի՞նչ ես կարծում, տէրտէր, այսուհետեւ մի բան կ'ազդէ՞ նրա վրայ: Միամիտ մնացիր. կուշտը նա է, ով իր բանը այն գլխից է տեսնում: Ես այդպէս եմ արել և հաւատացիր, մեր բարերարը եթէ աչքով էլ տեսնէ, չի հաւատայ... Երբ այսպէս է, ինչու ես էլ չը զուարճանամ այս մարդկանց վրայ ծիծաղելով: Դու հօ գիտես ինչ օրեր եմ քաշել...

—Բաւական է, խենթ, ես նեղացայ բեղ պաշտպանելուց։

—Ի՞նչ փնտս, ես էլ բեղ համար եմ չարչարուել։

—Հասկանում եմ, բայց մի քիչ լեզուդ պահիր։ Այսօր շատ էին տրտնջում։ Վատ կովի նման կաթը տուել ես, հիմա ուզում ես մի աքացիով թափել լիբը գաւաթը... Ես էգուցունից կը սկսեմ ուրիշ կերպ բացատրել։ Ե՞րբ է գնում մեր բարերարը։

—Շաբաթ օրը։

—Ձը գիտեմ թէ ինչպէս անեմ, սրանից հարկաւոր է։

Նա բթամատը բսեց ցուցամատի վրայ։

—Յիշեցրու, տէրտէր, ուխտատեղին։ Նա խոստացել է։

—Օրհնեալ լինիս, լաւ միտս բերիր...

—Յիշեցիր դմեղ...

—Ի՞նչ խօսք է... Լաւ քէֆ կը լինի այն ժամանակ, երբ ես կը վերջացնեմ իմ գիրքը, որ նուիրուած է նրան։ Նկարագրում եմ նրա գալը, ժողովրդի ընդունելութիւնը։ Ի հարկէ, նրա հաշուով կը տպագրուի և փողը ջրի պէս կը գայ...

—Ե՞րբ պիտի վերջացնես այդ զահրումարը։

—Օր ու գիշեր եմ անում, համբերիր...

Միւս օրը ահա ինչ էին ասում գաւառական քաղաքում.

—Աւետիսը մեզ հարկաւոր է։ Թող ինչ ուզում է անի։ Թող բերել տայ փող մեր անունից ու ինքն ուտէ—դա մի և նոյն է, փողը դարձեալ մեզ մօտ է մնում։ Եւ հօ բոլորը ինքը չը պիտի կլանէ. չէ որ բարերարին այնպէս չէ կարելի խաբել, որ ոչինչ տեղ չը հասնէ։ Անպատճառ մի բան էլ մեզ կը մնայ, դա էլ բաւական է մեզ։ Բաւական է, որ մեր տուրքերի գոնէ մի մասը տայ. քիչ էլ լինի այդ մասը դարձեալ աշխատանք է... Մենք պիտի պատիւ տանք Աւետիսին,

քաղցր լինենք նրա հետ, որ նա էլ մեզ համար մի բան աւելացնէ:

Այս մտքերի հեղինակը նորընծայ քահանան էր...

XVII

—Վերջին օրն էր Ժօզէֆ Պապը անցկացնում իր հայրենիքում: Դեռ լաւ չէր լուսացել այդ օրը, երբ Աւետիսը վազեց իր վերջին ծառայութիւնները անձամբ մատուցանելու:

Խեղճ մարդը բոլորովին նման էր չլկլուածի. ամբողջ գիշերը չէր քնել ուրախութիւնից ու յուզմունքից: Եւ կարելի էր քնել: Երէկ երեկոյեան, ընթրիքից յետոյ, երբ Աւետիսը սովորականի պէս բարի գիշեր էր մաղթում բարերարի ընտանիքին և պատրաստում էր տուն գնալ, Ժօզէֆը յայտնեց, որ այսուհետեւ նա իր ներկայացուցիչը կը լինի այս քաղաքում: և որովհետեւ Ժօզէֆ Պապի ներկայացուցիչը չէ կարող չը լինել պատուաւոր, հեղինակաւոր մարդ, բոլոր հասարակական գործերի մէջ ուժեղ ձայնի տէր, ուստի Աւետիսը այսուհետեւ կը ստանայ վեց հարիւր ռուբլի տարեկան, որպէս զի արժանաւոր կերպով ներկայացնէ քաղաքի բարերարին:

Աւետիսը քիչ էր մնում որ լաց լինի: Նա սկսեց իր երկրպագութիւնները, որոնք շարունակուեցան նոյն իսկ ճանապարհին, երբ նա տուն էր գնում մենակ, խաւարի մէջ: Երկրպագութիւններ էր անում նաև այժմ, վաղ առաւօտեան, թէև բարերարը և նրա ընտանիքը դեռ քնած էին: Նա հանդարտ վազվզում էր, կապելու, դարսելու կարգադրութիւններ էր անում, մեծ մասը կատարում էր իր ձեռքով և մի և նոյն ժամանակ շարունակ գլուխ էր տալիս, քաղցր խօսքեր էր ասում: Խոհարարը, երկու ծառաները, աղախինները լի ու լի վաշելում էին այդ երկրպագութիւնները. նոյն իսկ բակում աշխատող մշակ Կարօն էլ հասկացաւ

որ Աւետիս ազան այսօր բոլորովին փոխուել է։ Նա հարցրեց թէ պէ՞տք է բեռները այսօր կապել, իսկ Աւետիսը, փոխանակ պատասխանի, գլուխ տուեց նրան։
 Չը գիտէր Կարօն թէ այդ ինչ հրաշք է. Աւետիսը կակուղ էր մոմի պէս, առանց մատաղ դնալու մէկին չէր կարողանում երկու խօսք ասել...

Եւ այսպէս ամբողջ օրը։

Երեկոյեան սկսուեց մեծամեծների այցելութիւնը։ Բարի ճանապարհ էին մաղթում, խնդրում էին չը մոռանալ հայրենիքը և մի մի շնորհ բերել այնտեղ։

— Գիտէք որ մենք աղքատ մարդիկ ենք, ասաց Միրզա-բէկը. ձեր գալուստը մեզ որքան օգուտներ տուեց։

— Ես այստեղ վեց հազար թողեցի, պատասխանեց Ժօղէֆը։

— Շնորհակալ ենք, իսկ բարոյակսն օգուտը։ Դրան հօ գնահատել անկարելի է...

— Աշխատել եմ որքան կարելի է շատ լաւութիւններ անել։ Անողը միայն ես չէի. կինս, երեխաներս ինչ ձանից շատ էին ուրախ և պատրաստակամ։ Եթէ դուք տեսնէիք թէ ինչպէս էր մեծ երեխաս—Ֆանսին—սովորում հայերէն, որպէս զի կանանց խնճոյքի մէջ խօսէ ձեր ամուսինների և երեխաների հետ... Դա մեծ գոհաբերութիւն էր, որ արաւ կինս ձեր խաթրի համար։ Երեխան խօսում է ֆրանսերէն, իսկ ֆրանսերէնը այնքան նուրբ ու քնքոյշ լեզու է, որ հայերէնը իր կոշտ արտասանութեամբ նրան միայն փչացնել կարող է։ Կինս զոհեց ֆրանսերէնը. նա ինքն էր սովորեցնում հայերէն։ Եւ երեխան չարչարում էր... եթէ տեսնէիք...

— Օ՛, երբէք այդ չենք մոռանայ, բացականչեց Միրզա-բէկը. — մեր տներում միշտ խօսքը ձեր այս բարերարութիւնների մասին է և դրանք կ'ապրեն մեր մէջ յաւիտեան։ Չէինք տեսել, տեսանք...

— Շնորհակալ եմ։ Գոնէ ինչ համար միխթարութիւն է, որ այստեղ, իմ ծննդավայրում, մենք անուն

թողեցինք։ Ես զարմանքից չորանում էի, երբ տեսնում էի կնոջս գիւղացի մերկ երեխաների, աղքատների հետ։ Նա շատ բարձր տեղից է, սովոր չէ այդ շրջաններին...

— Գիտենք, գիտենք... ամեն ինչ լսել և իմացել ենք...

Թէև կասկած չը կար որ ամեն ինչ գիտէին, բայց ժողէֆը սկսեց պատմել իրանց ճանապարհորդութիւնից սպիտակ ուլի և ջրվէժի երեխաների դէպքերը։ Նա չէր մոռացել և մոռանալ չէր էլ կարող թէ որպիսի կարճ տարածութիւն կար հովուի շան և տիկին Լիւսիի մէջ, բայց մանաւանդ թէ ինչպէս էր տիկինը վերքերով պատած գիւղացի երեխային իր մօտ կանչում։

Երրորդ անգամն էր որ Միրզա-բէկը և միւս մեծամեծները լսում էին այդ պատմութիւնները։ Բայց այս անգամ էլ խորին ուշադրութիւն, հիացմունք և զարմանք ցոյց տուին և դարձեալ յայտնեցին որ ոչ ոք չի մոռանայ թէ այդ բոլորը տեղի է ունեցել ի սէր այստեղի խեղճ և կարօտ ժողովրդի։

Բարերարը շուտ շուտ յիշեցնում էր որ վերջին երեկոն է և խօսելու, պատիւներ անելու մի առանձին տրամադրութիւն էր ցոյց տալիս։ Այցելուներին նա հրաւիրեց սեղանատուն, ուր բացուած էր մրգեղէնի շքեղ սեղան։ Այդտեղ հիւրերի մէջ դուրս եկաւ և տիկին Լիւսին։ Նա հագնուած էր մի առանձին շքեղութեամբ և նուրբ ճաշակով։ Սպիտակ շրջագգեստի մէջ նրա բարձր հասակը մի առանձին վեհութիւն էր ստացել, աղամանդներ փայլում էին նրա շքեղ թուլս մազերի մէջ, ականջների, պարանոցի վրայ։ Միրալիւր ժրպիտներով նա ողջունեց ամեն մէկին և կանգնելով սեղանի վերեւում, իր ամուսնու կողքին, հրաւիրեց ուտել։

Աւետիսը բաց արեց շամպայնի շիշը։ Առաջին բաժակը ժողէֆ Պապինն էր։ Նա խօսեց երկար, բարե-

մաղթութիւններ արաւ, ապա գալով իր գործերին, յոյս յայտնեց որ իր աղբիւրը լաւ կը պահպանուի։

— Զեզ համար պատրաստեցի զուարճութեան տեղ. եթէ ամեն մի ջուր խմող յիշէ ինձ, այդքանն էլ բաւական կը լինի։

— Կը յիշեն, ամենքը կը յիշեն, հաւատացրեց Միրզա-բէկը։

— Էլ բաներ կան, շարունակեց Պապը, կը մտածեմ...

Եւ մինչդեռ ամենքը օրհնում էին բարեբարի կեանքը, նա յանկարծ մի բան յիշեց և բաժակը դնելով սեղանի վրայ, ասաց.

— Ա՛հ, ես բոլորովին մոռացել էի սուրբ Գէորգի մատուռը։

Նա երեսին խաչ հանեց, մի բանի թղթեր դուրս բերեց ծոցի գրպանից, նայեց մի քանիսին և նորից դնելով ծոցում, ասաց.

— Պ. Աւետիս, հարիւր ռուբլի կը տաք Տէր Գաբրիէլին սուրբ Գէորգի մատուռի համար։

Միրզա-բէկը նորից սքանչացած շնորհակալութիւններ արաւ և ապա հրաժեշտի ճառ ասաց, որ ուղղած էր երկու ամուսիններին։ Ժողէֆն ու Լիւսին գլխով հաւանութեան նշաններ էին անում, իսկ երբ ճառը վերջացաւ, մաղթելով գնացողներին ամեն տեսակ աջողութիւն, որպէս զի նրանք միշտ գութ ու ողորմութիւն ունենան բոլոր կարօտների վրայ, ժողէֆը կարճ կերպով պատասխանեց.

— Մտրումս բաներ կան... Յոյս ունեմ որ մտքերս չէք սպանի։

Հասարակութեան մեծամեծները երաշխաւորեցին որ այդպիսի յանցանք գաւառական բաղաբը չի կատարի։ Երկու կողմից շնորհակալութիւններ, ողջոյններ։

XVIII

Առաւօտեան շատ կանուխ ժամն էր։ Արեգակ դեռ չը կար, բայց համբարների դրօշակները շարուել էին ժողէֆ Պապի դռների առաջ։ Շտապով հաւաքուում էին մարդիկ։ Լսել էին որ շուտ պէտք է ճանապարհուեն, բայց բաւական ժամանակ սպասեցին մինչև որ եկան կառքերը։

Տէր-Գաբրիէլը կարգ ու կանոն էր պահպանում դասում, Աւետիսը անդադար ներս ու դուրս էր անում։ Մարդկանց խմբերից քիչ հեռու, մի տան դատիկոնում, տեղաւորուել էր լուսանկարը և պատրաստում էր իր գործիքները։ Դա երէկ էր պատահաբար եկել գաւառական խուլ անկիւնը և Աւետիսի ու Տէր-Գաբրիէլի հրաւերով պիտի նկարէր այս հրաժեշտի հանդէսը։

Անցան րոպէներ... Աւետիսը դուրս վազեց և կանչեց.

—Տէր հայր, պատրաստիր։

Տէր հայրը խկոյն գործի կպաւ։ Դրօշակները շարեց մի կողմում, մարդկանց մի մեծ խումբ կանգնեցրեց կառքերի շուրջը։ Նա ձեռքով նշան արաւ և հարկան տան պարսպի մօտից առաջ անցաւ մի այլ խումբ կանգնեց ժողէֆի դռների առաջ։ Միւս կողմից էլ եկան աղքատ տղամարդիկ, կանայք ու երեխաներ, կանգնեցին այդ խմբի կողքին։

Ուղիղ ժամի ութն էր, երբ ժողէֆ Պապը, շրջապատուած իր ընտանիքով, դուրս եկաւ։ Տէր Գաբրիէլը վերցրեց գլխարկը, «Պահպանիչ» ասաց։ Ամենքը բաց արին գլուխները։

Վերջացնելով աղօթքը, տէր հայրը հանեց ծոցից մի թուղթ և կարդաց։ Դա շնորհակալութեան ուղերձ էր։ Կարդացողի ձայնը յուզուած էր, ողբադին շեշտեր էր արձակում։

Յուզուեց և ժողէֆ Պապը։ Քահանան, թուղթը տալով նրան, ասաց.

—Անզուգական բարերար։ Այս ժամը, հրաժեշտի այս սրտաճմլիկ ժամը անտանելի կսկիծ կը լինէր այս ահագին ժողովրդի համար, եթէ ամենքը համոզուած չը լինէին, որ քո սիրտն ու միտքը միշտ այստեղ կը լինի։ Եւ մեր սրտերը վարդազոյն յոյսերով լցուած, կոշուժ են։ «Քեզ բարի ճանապարհ, բարերար»։

Ամբոխը գոռաց միաբերան։

—Բայց ներիր մեզ, եթէ այստեղ մի խոնարհ ազերսանքով գուցէ վիրաւորենք քո բնատուր հեզութիւնը։ Մարդկային երախտագիտութիւնը մեր ամենքիս մէջ հաստատել է մի տենչանք։ Մենք ուզում ենք որ դու կանգնես մեր մէջ և շնորհես մեզ քո շուքը այնպէս, ինչպէս անում էիր ամեն ժամանակ։ Մենք ուզում ենք պատկերացնել քո բարերարութիւնները ոչ թէ մեզ համար,—ոչ, մենք կարօտ չենք յուշարարների մինչեւ գերեզման—այլ ապագայ սերունդների համար։

Ժողէֆ Պապը գլուխ տուեց և լուռ հպատակուեց։ Նրան խնդրեցին կանգնել այն խումբ մարդկանց մէջ, որոնք վայելել էին նրա բարերարութիւնները։ Տիկին Լիւսիի մօտ կանգնեցրին մի զառամեալ պառաւի, որի աչքերը ոչինչ չէին տեսնում։ Ժողէֆի հօրաքոյրն էր դա, որի համար այժմ գնուած էր մի փոքրիկ տուն և վարձուած էր մի մարդ, որ պիտի խնամէր նրան։ Միշէլը, Փաննին, Ֆրանսուէին կանգնած էին խմբի մէջ տեղում։

Յնցողիներով պատած մի աղքատ երեխայ կանգնած էր Ժողէֆի առաջ գլուխը կախ արած, իսկ ժողէֆը որպէս թէ ողորմութիւն է տալիս նրան։ Այդ վայրկեանն էր ընտրուած լուսանկարի համար։

Տէր Գաբրիէլը նշան արաւ, ամենքը մի բոպէ լուռ ու անշարժ փնային։ Լուսանկարը ներս վազեց, քիչ ժամանակից յետոյ էլի երեւաց պատշգամբում և սկսեց նորից յարդարել իր մեքենան։ Նկարը անաջող էր։

Քահանան ներողութիւն խնդրեց՝ ժողէֆից, յայտնեց որ հարկաւոր է որքան կարելի է պարզ ու գեղեցիկ նկար, որովհետեւ, նա պիտի դնուի այն գրքի մէջ, որ պատրաստուի էր ինքը՝ ժողէֆը միայն այդ բոլէին հասկացաւ որ իր վրայ մի պակասութիւն կայ և գոհութիւն յայտնեց որ նկարը չէ աջողուել։ Նա կանչեց Աւետիսին և ասաց որ պէտք է հանել աւստրիական շքանշանը։ Աւետիսը վազեց դէպի կառքերը, սկսեց այնտեղ որոնել արտասահմանեան պայուսակը. ժողէֆը մտաւ տուն և երբ մի քանի բոլէից յետոյ վերադարձաւ, նրա կրծքի վրայ դրոշմ էր դեղին շքանշանը։

Նորից նշան տրուեց։ Եւ այս անգամ լուսանկարը պատշգամբի ծայրից հասկացրեց թէ կարելի է գնալ։ Լաւ նկար էր ստացուել։

Մինչև կառքերը շարժուելը ժողէֆը կանչեց Տէր Գաբրիէլին և յայտնեց երկու բան. գրքի տպագրութեան համար նշանակեց հինգ հարիւր ռուբլի, իսկ աղքատներին բաժանելու համար տուեց մի բսակ մանր արծաթ փող։

Ծանր ու դանդաղ կերպով կառքերը առաջ դնալին։ Ամբոխը «կեցցէ» էր կանչում։

—Մտքումն բաներ կան, բարձր ձայնով ասաց ժողէֆը, բարձրանալով տեղից և կիսով չափ առաջ խոնարհուելով, այնպէս որ աւստրիական շքանշանը կախուած էր և ճօճւում էր կառքի շարժումից։

Նորից որոտաց կեցցէն։ Ձիաները արագացրին իրանց քայլերը։ Ամբոխը հեռւով վազում էր, նա անցաւ փողոցներով, հասաւ այն տեղին, ուր վերջանում էին տները և սկսւում էր պոստային ճանապարհը։ Նորից կանգ առան։ Քահանան այլ ևս չը կար։ Նորից ժողէֆը, կիսով չափ բարձրանալով տեղից, ձեռքը տարաւ դէպի գլխարկը և արտասանեց.

—Մտքումն բաներ կան...

Ճանապարհի կողքին կանգնած մի խումբ երիտա-

սարգէներ աղմկալից ցոյցերով մնաս բարով էին ասում: Մէկը բարձրացրեց գինով լիքը մեծ փարչը, և ամենքը աղաղակեցին.

—Քո կենացը...

Ժօզէֆը մի բսանուհինգանոց գցեց կառքից, ասելով.

—Մի լաւ քէֆ, տղերք, իմ աղբիւրի մօտ:

Աղաղակները, կեցցէները, ուռուաները խառնուեցան միասին:

—Ասում էի քեզ, Լիւսի, որ մեզ այստեղ պաշտում են, խօսեց երջանիկ ամուսինը, երբ կառքերը բաւական հեռացել էին: Լսում ես, դեռ աղաղակում են:

Լիւսին հիմա որ հաւատում էր...

XIX

Աւետիսը բարերարներին ճանապարհ դրեց մինչև երկաթուղու կայարանը: Ժօզէֆը բաւական ժամանակ ունէր՝ նրան հրահանգներ տալու համար:

Այդ հրահանգներից գլխաւորը Քարհանեանին էր վերաբերում: Ժօզէֆը մօտակայ մեծ քաղաքում պիտի տեսնուէր կալուածատիրոջ հետ և պիտի անպատճառ հեռացնել տար նրա կառավարչին: Նախատեսուած էր թէ ինչ պէտք է անել, եթէ այդ միջոցը չօգնէ:

Անցաւ ժամանակ: Քարհանեանը այլ ևս պաշտօն չունէր, բայց չէր լուծււ: Ու նրա դէմ գործադրուեց ամենակտրուկ միջոցը... Երկու օրուայ ընթացքում նախկին դեպուտատը չքացաւ. ասում էին թէ նա հեռու տեղ է տարուել, իսկ նրա ընտանիքը օրուայ հացի կարօտ է:

Եւ այնուհետև խաղաղ ու անվրդով էր գաւառական փոքրիկ քաղաքը: Անցնում են տարիներ, իսկ նա իր խեղճութեան մէջ գիտէ որ ունի անզուգական բարերար և որ այդ բարերարը մտքում բաներ ունի:

Չէ շտապում գաւառական բաղաբը, յուսով է
Դրա ապացոյցն այն է, որ Աւետիսը հասարակութեան
առաջին մարդն է, առատ ու փափուկ կեանք է վա-
րում: Երկու տարի է, ինչ նա անգուգական բարեբա-
րի ներկայացուցելը լինելու համար ստանում է վեց
հարիւրի տեղ՝ ութ հարիւր...

ԼԷՐ

Վ. Ե. Բ. Զ.